

म. ग्रं. सं. अणे

विषय

निबंध

लेखक

अ. य. त. य. व.

सन

संग्रहालय क्रमांक

७३५

७५२

पुस्तकाचे नांव

अध्यास

७३

सं क्र.

अध्यासोद्भवनि लेख

निबंध

—ता० २३ डिसेंबर १८९०.

अवलोकनतिलेखमाला.

लेख दुसरा.

लग्नाच्या चालीरीतींचा संक्रमणेतिहास व लग्नाचे खरे उ-
द्देश आणि त्यांचे परस्पर महत्त्व यांजविषयी.

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः—मनुः
गृहे लक्ष्म्यो मान्याः सततमवका मानविभवैः—वराहमिहिरः

चि० वि० वैद्य, एम्. ए., एल्. एल्. बी.

प्रांतजंज, मालवा, उज्जनी.

डिसेंबर, सन १८९०.

पुणे येथे 'आर्यभूषण' छापखान्यांत छापिला.

ग्रंथकर्त्यांनीं सर्व हक्क आपणाकडे
ठेविले आहेत.

अवलोकनतिलेखमाला.

लेख दुसरा.

लघ्नाच्या चालीरीतींचा संक्रमणेतिहास व लघ्नाचे खरे उ-
द्देश आणि त्यांचें परस्पर महत्व यांजविषयी.

१. लघ्नशब्दाच्या व्याख्या पुष्कळ तऱ्हेनें करितां येतील; परंतु लघ्नशब्दानें साधारण ज्ञेय हेंच आहे कीं स्त्रीपुरुषांचा समागम या लेखांतील विषय. कांहीं नियमित काळपर्यंत अव्यभिचारानें रहावा असा निर्वध असणें. केवळ स्त्रीपुरुषांच्या समागमास लघ्न ही संज्ञा देतां येणार नाही. पुष्कळ जातींच्या पक्ष्यांचीं जोडपीं एकमेकांस न सोडतां राहतात. तथापि, अशा पक्ष्यांत विवाह आहेत हें ह्मणणें सुयुक्तिक दिसत नाही. किंबहुना पक्षीपशु वर्गेंत सर्व अंडजे प्राण्यांत नरमायांचा कांहीं काळ थोडाबहुत समागम असतोच. अंडज प्राणिकोदि कायम रहावी म्हणून परमेश्वरानें जनावरांत काय व मनुष्यांत काय, कामवासना ठेविली आहे व स्त्रीपुरुषसमागम हें सर्व प्राणिकोटीस साधारण आहे. तसेंच लघ्नसंस्था ही पूर्वी मनुष्यजातींत नव्हती व इल्लीं पृथ्वीतळावर कांहीं जाती अगदीं रानटी स्थितीतल्या अशा आहेत कीं त्यांत विवाह नाहीत, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. स्पेन्सरनेंही आपल्या समाजशास्त्रग्रंथांत लिहिलें आहे कीं पूर्वी मनुष्यजातींत ज्यांला लघ्न हें नांव देणें शोभणार नाही असेच अनियमित संबंध असत. सारांश लघ्नाची संस्था निसर्गप्राप्त नसून नवीन उत्पन्न झाली आहे व लघ्नसंज्ञा संभोगास लागू नसून संभोगाचें निबंधन यासच योग्य आहे. हा निर्वध कसा उत्पन्न झाला व आजपर्यंत कां कायम आहे, या निर्वधाचीं कसकशीं स्वरूपें

होत गेली व निरनिराळ्या लमाच्या चाली कशा पडल्या व बदलल्या, ह्याचें निरूपण या लेखांत करण्याचें योजिलें आहे. तसेंच लमाचे खरे उद्देश समाज-शास्त्राच्या दृष्टीनें कोणते आहेत, त्यांचें परस्पर महत्त्व कसें आहे, व निरनिराळ्या लमपद्धतींत हे उद्देश कितपत साधतात व आपल्या हिंदुस्थानच्या सांप्रत वि-वाहचालीमुळे हे उद्देश कसे सिद्धीस जातात याजविषयी विचार या लेखांत केला आहे.

२. लमाची चाल मनुष्यप्राणि रानटी स्थितींत असत। नव्हती व

लमें उत्पन्न होण्याच्या कारणाविषयी दंतकथा व शास्त्रीय सिद्धांताचें ऐक्य आहे.

जसजशी सुधारणा होत गेली तसतशी ही चाल पडत गेली ही गोष्ट निर्विवाद आहे. स्पेन्सर ह्मणतो: “अगदीं मूळ स्थितीच्या लोकांत जशी कोणत्याही प्रकारची राज्यव्यवस्था नसते तशीच कुटुंबव्यवस्थाही नसते. स्त्रीपुरुषांचा संबंध व पितापुत्रांचें ना-

तें हीं जशीं पशूंत अनियमित असतात तशींच मूळ स्थितींतल्या मनुष्यांतही असतात, व ज्या लोकांत कांहीं राज्यव्यवस्था असते त्यांत कुटुंबव्यवस्थाही नजरसे येते. यावरून या दोन्ही सुधारणांचा एकमेकीशीं संबंध असून त्या बरोबर होत गेल्या असाव्या. ” तात्पर्य लमसंस्था निसर्गात्पन्न नसून जशी मनुष्यजातीची संक्रमणस्थिति वाढत गेली तशी उत्पन्न झाली असें दिसतें. कांहीं देशांत ज्या कथा आपण ऐकितों त्यांजवरूनही हेंच अनुमान निघतें. भारतांत आदिपर्वीत कुंतीपण्डुसंवादांत पूर्वी मनुष्यांत विवाहाची चाल नव्हती असें स्पष्ट वर्णिलें आहे. इतकेंच नव्हे, पण्डूच्या वेळीं उत्तरकुळच्या लोकांत अनियमित व्यवहार सुरू होते. एकदां असें सांलें कीं श्वेतकेतूच्या समक्ष त्याचा बाप तेथें असतां त्याच्या मातेचा एका परपुरुषानें हात धरून चल असें ह्मणलें तेव्हां श्वेतकेतूस कोप येऊन त्यानें असा निर्वेध केला कीं स्त्रियांनीं पतीस सोडून देऊं नये व पतींनीं पत्नीस सोडूं नये; सोडल्यास दोघांस भ्रूणहन्नेचें पातक घडेल. दीर्घतमा ऋषींचीही अशीच कथा भारतांत दिली आहे. हा अंध असल्यामुळे त्याची प्रद्वेषी नामक बायको त्यास सोडून दुसरा नवरा करण्याच्या इच्छेनें जाऊं लागली तेव्हां त्यानेंही अ-

शी मर्यादा केली कीं इतउत्तर स्त्रियांस एकच पति होईल; ह्मणजे लग्नाचा हा दुसरा निर्बंध झाला असें झटलें पाहिजे. ग्रीस देशाच्या इतिहासांतही सीक्राप्स राजानें ग्रीक लोकांत ही संस्था सुरू केली असें वर्णिलें आहे. याचें कारण काय झालें याचा उल्लेख मिळाला नाही. असो, अशा दंतकथा मागाहून विचारी लोकांनीं कल्पिल्या असाव्या असा संशय येण्यासारखा आहे सरा. तत्रापि हें निर्विवाद आहे कीं बरील दंतकथांचें व स्पेन्सरच्या शास्त्रीय सिद्धांताचें पूर्ण साम्य आहे; ह्मणजे मनुष्यजातींत प्रथमतः अभियमित व्यवहार होत व अशा व्यवहारापासून पितापुत्रांचें नातें चांगलें राहत नसून उतारवयांत व बाळपणांतही मनुष्याची जीपा चांगली होत नसे. याच अडचणींमुळे विवाहपद्धति सोईवार होऊन अमलांत आली असावी. लग्नापासून समाजास फायदे कसे होतात हें स्पेन्सरनें उत्कृष्ट रीतीनें दाखविलें आहे. हें समजण्यपूर्वीं मनुष्यांचा एक चमत्कारिक स्वभाव पूर्णपणें लक्षांत आला पाहिजे.

३. मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणि आहे अशी व्याख्या आपण पुष्कळ ऐक-

मनुष्यसमाजांचा नेह-
मीं परस्पर युद्धाकडे क-
ल असतो.

तो, परंतु ही व्याख्या अपुरी आहे. जमाव करून एकत्र राहण्याचा मनुष्याचा स्वभाव आहे सरा; अगदीं रानटी स्थितीतील लोक सुद्धां हिंसक पर्याप्त-प्रमाणें स्वजातीयांचा त्याग करून एकेकटे राहिलेले

* अनावृताः किल पुरा स्त्रिय आसन् वरानने
कामचारविहारिण्यः स्वतंत्राश्चाहसिनि ।
प्रमाणदृष्टो धर्मोयं... कुरुष्वद्यापि पूज्यते ।
श्वेतकेतोः किलपुरा समक्षं मातरं पितुः
जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ।
क्रुद्धं तं तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमवाचह ।
यथा गावः स्थितिस्तात स्वे स्वे वर्णे तथा स्त्रियः ॥
तदाप्रभृति मर्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम्
व्युत्तरन्त्याः पार्ते नार्या अद्यप्रभृति पातकम्—वगैरे—महाभारत.
प्रद्वेषी उवाच—अहं त्वां भरणं कृत्वा जात्यंधं समुतं तदा
नित्यकालं श्रमैणार्त्ता नाभरेयं महातपाः ।—महाभारत.

आढळत नाहीत. तथापि याच्याच विरुद्ध मनुष्यांचा असाही एक स्वभाव आहे कीं, ते नेहमी आपसांत कलह करितात. एक समूह दुसऱ्यास पाडाव करून जिंकण्यास इच्छित असतो. ही लढाईकडे ओढणारी प्रवृत्ति अमेरिकन ताम्रवर्ण इंडियनांपासून तों सुधारलेल्या इंग्लिश, जर्मन, फ्रेंच लोकांपर्यंत सारखीच दृष्टीस पडते; ह्मणून मनुष्याची पूर्ण व्याख्या अशी होईल कीं मनुष्य हा आपल्या समाजांत एकीने व दुसऱ्या समाजांशीं शत्रुत्वानें राहणारा प्राणि आहे. स्पेन्सरने ह्मटविले आहे: “मनुष्यजातीचें अस्तित्व जगांत कायम आहे तें इतर प्राण्यांप्रमाणें मनुष्यजात एक संपानें राहिल्यामुळे आहे असें नाही, परंतु मानवी जातीचे समाजरूपी निरनिराळे परस्पर शत्रुत्वानें राहणारे भाग होऊन त्याचें अस्तित्व कायम आहे ह्मणून आहे.” ह्मणजे इतर प्राण्यांहून या गोष्टीत मनुष्यप्राणि भिन्न आहे. इतर प्राणि एकाच जातींत एकमेकांस मारून टाकण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत यामुळे त्या जातीस फक्त इतर जातींपासूनच बचाव करावा लागतो. मनुष्यास इतर प्राणि खाऊं पाहतात इतकेंच नाही, ते आपसांत एकमेक समाजास नाहीसें करण्याचा यत्न करीत असतात, ह्मणून मनुष्यजाति जगांत कायम राहून वाढत जाण्यास परस्परसमाज बळकट होऊन एकमेकांस हार न जातील असें झालें पाहिजे, तरच ही जात टिकेल. हा हेतु साधण्यास लभसंस्था हें एक साधन आहे.

५. एक समाज दुसऱ्या समाजास हार न जाईल असें होण्यास प्रत्येक स-

माजाची एकी व संख्या वाढत गेली पाहिजेत व लभसंस्थेपासून हे दोन्ही हेतु साधतात. आतां हे हेतु साधावे ह्मणून बुद्धिपूर्वक मनुष्यांनीं विवाहाचे नियम घालून दिले हें युक्तीस ठीक दिसत नाही. असें झालें असावें कीं जे समाज लभसंस्था अमलांत आल्यामुळे वाढत गेले त्यांनीं इतरांस जिंकून नाहीसें केलें किंवा आपल्यांत मिसळून टाकलें. ज्या लोकांत स्त्रीपुरुषांचे समागमविषयी कांहीं निर्बंध नसतो तेथें मुलाचा बाप कोणता हें ओळखणें शक्यच नाही. आईचें नातें निश्चित होणें सुलभ आहे; परंतु अशा रानटी लोकांत मुलगा कांहींसा मोठा झाला ह्मणजे गौधर्माप्रमाणें आईची व मुलाची ताटातूट

लभसंस्थेपासून हे दोन्ही हेतु साधतात. आतां हे हेतु साधावे ह्मणून बुद्धिपूर्वक मनुष्यांनीं विवाहाचे नियम घालून दिले हें युक्तीस ठीक दिसत नाही. असें झालें असावें कीं जे समाज लभसंस्था अमलांत आ-

ल्यामुळे वाढत गेले त्यांनीं इतरांस जिंकून नाहीसें केलें किंवा आपल्यांत मिसळून टाकलें. ज्या लोकांत स्त्रीपुरुषांचे समागमविषयी कांहीं निर्बंध नसतो तेथें मुलाचा बाप कोणता हें ओळखणें शक्यच नाही. आईचें नातें निश्चित होणें सुलभ आहे; परंतु अशा रानटी लोकांत मुलगा कांहींसा मोठा झाला ह्मणजे गौधर्माप्रमाणें आईची व मुलाची ताटातूट

होऊन कांहीं दिवसांनी त्यांचीही एकमेकांस ओळख राहत नाही. अशा स्थितीत परस्परांविषयी जितकें प्रेम असेल त्यापेक्षा कोणत्याही प्रकारचा लग्नसंबंध असल्यास त्या लोकांत अधिक असेल हें निःसंशय आहे. सारांश, लग्नाच्या योगानें कुटुंब बनतें व कुटुंबामुळें पुढें जात वनून सहजगत्या जात्यभिमान उत्पन्न होतो. तसेंच बहुतकरून सर्वत्र ठिकाणीं पूर्वजभक्ति सुरू होते त्यामुळें आर्ह्यां अमुक पुरुषाचे वंशज असा समाजास अभिमान राहतो; ह्मणजे समाजाची एकी फार चांगली वाढत जाते. याप्रमाणें ज्या समाजांत लग्नप्रवृत्ति प्रचारांत आली त्याचें बल वाढून त्यांनीं इतरांस जिंकून टाकलें. ही एकी निरनिराळ्या लग्नप्रवृत्तींमुळें कमजास्त प्रमाणानें साधते ह्या गोष्टीचा येथें उल्लेख केला पाहिजे.

५. लग्नाच्या चालीमुळें स्त्रीपुरुषांस पुष्कळ संतति होते हें शास्त्रप्रसिद्ध आहे. प्रवास केलेले लोकही असेंच सांगतात कीं ज्या लोकांत स्त्रीपुरुषांच्या समागमाविषयी कांहीं निर्वेध नसतो त्या लोकांची संतति अशक असू शक्य नाही. भरभराटीस न येतां दिवसेंदिवस क्षय पावत जाते, व ह्याप्रमाणें लग्ननिर्वेध ज्यांच्यांत नाही असे इतिहासांत उलब्ध असलेलेही कित्येक लोक लय पावले आहेत. याचा अनुभव पाहण्यास समाजाचेंच उदाहरण पाहिजे असें नाही. लग्ननिर्वेध न पाळणाऱ्या एकेका व्यक्तीवरून देखील असेंच दिसून येतें. विश्वयोषिता बहुतकरून बंध्या असतात व ह्याचें कारण त्यांचा अनेक पुरुषांशीं व्यवहार हेंच समजतात. यावरून ज्या समाजांत स्त्रीपुरुषांचे समागमाविषयी कांहीं निर्वेध असत त्यांची संतति पुष्कळ व बलिष्ठ होत जाऊन त्यांनीं इतरांस पादाक्रांत करून टाकिलें असावें हें अगदीं साहजिक दिसतें. सारांश, लग्नप्रवृत्ति असल्यानें समाजाची एकी वाढते व त्याची संख्या आणि सामर्थ्य हीही वाढत जाऊन त्या समाजाचें स्थैर्य परंपरेनें राहत जातें, ह्या गोष्टी इतक्या उघड आहेत कीं, त्याचें सत्यत्व दाखविण्याकरितां विशेष चर्चा करण्याची गरज नाही. स्पेन्सर ह्यानें ह्या विषयावर एक सुप्रसिद्ध पुस्तक लिहिलें आहे आणि त्यांत जगांतील पुढें सरसावलेल्या मुख्य मुख्य मनु-

प्यजातीत मूळच्या खूपिण्यांच्या अनियमित व्यवहारापासून तीं लमपद्धति प्रचारांत येईपर्यंत कशी सुधारणा होत गेली हें स्पष्ट रीतीनें सिद्ध करून दाखविलें आहे.

६. सर जान लबक वगैरे कांहीं शास्त्रकारांचें असें मत आहे कीं “ लम

लम ह्मणजे मिळकत व अनियमित व्यवहार ह्मणजे सामाजिक मिळकत हें सर जान लबकचें मत अग्राह्य आहे. रानटी लोकांत हत्यार वगैरे आपल्या वस्तूची खासगी मिळकतीची कल्पना असते.

ह्मणजे मिळकत अशीच समजूत अनादि कालापासून होती. ज्या रानटी लोकांत आपण अनियमित व्यवहार पाहतो त्या लोकांत लम नाही असें समजूं नये. अनियमित व्यवहार ह्मणजे सामाजिक लम असें धरलें पाहिजे. ज्या वेळेस मनुष्यास खासगी मिळकत ठाऊक नव्हती त्या वेळेस लमाची संस्था अमलांत नव्हती व जसें रानटी लोकांत जमिनीचा सामाजिक उपभोग घेतात त्याप्रमाणेंच त्या

लोकांत एका जातीच्या खेत्ताचा उपभोग जातीचे लोक सामायिक घेत असत, व यालाच आपण अनियमित व्यवहार समजतो; व जसे पुढें जमिनीचे विभाग झाले तशीं लम ह्मणजे नियमित व्यवहार अमलांत आले.” सामाजिक शास्त्रकारांची नेहमीं अशी चूक होते कीं जीं अनुमानें मनुष्याच्या सुधारलेल्या स्थितीसच लागू आहेत तीं अगदीं रानटी लोकांस लागू करतात. मोठ्या मनुष्याचा जोडा लहान मुलाचे पायांस घट्ट कसा बसेल ? राजसंस्था ह्मणजे राजा व प्रजा यांचा करार अशी कांहीं लोक कल्पना करितात, परंतु रानटी लोकांस राजाचे हक्क व जबाबदाऱ्या काय व प्रजेचे हक्क व जबाबदाऱ्या काय हें समजलें असेल व कराराची योग्य कल्पना त्यांस होती हें असंभवनीय आहे. तसेंच सामाजिक मिळकत ह्मणजे काय व अनियमित व्यवहार ह्मणजे सामाजिक मिळकत हें समजणें जर हल्लींही कठिण आहे तर रानटी लोकांस हें समजलें असेल हें म्हणणें सुयुक्तिक दिसत नाही. लमाची चाल मिळकतीच्या कल्पनेवरून निघाली नाही हें निर्विवाद आहे. स्पेन्सरनें बरीच अभिप्रायासंबंधें येणेंप्रमाणें लिहिलें आहे:—“ सर जान लबक याचे मताप्रमाणें एक समाज एका प्रदेशावर आपला सामायिक हक्क चालवीत असेल हें ग्राह्य आहे. कांहीं

पशूंचाही स्वभाव असा आपण पाहतो; ह्मणजे टेम्स नदीवरील एका टप्प्यांतील हंस दुसऱ्या टप्प्यांतील राजहंसास आपल्या इद्दीत येऊं देत नाहींत. फार कशाला ! एका गल्लींतलें कुतरे दुसऱ्या कुतऱ्यास आपल्या भागांत येऊं देत नाहीं. याचप्रमाणें मनुष्यांचा स्वभाव असेल; व ज्या काळीं लोक शेती करीत नव्हते व सर्व लोक पारधी असत अशा वेळेस कांहीं लोक मिळून एका प्रदेशाचें जंगल राखून ठेवणें जरूरच होतें, परंतु एवढ्यावरून मनुष्यापार्शी खासगी मिळकत नव्हती व सर्वच सामयिक होतें हें अयुक्तिक आहे. कुत्र्याला देसील आपले स्वतःचे निराळे इकड कळत असतात. त्याचें मध्य कोणी घेऊं लागला अगर त्याच्या बसण्याच्या जागेंत दुसरा कोणी जाऊं लागला तर तो बेशक त्याचें पारिपत्य करतो; इतकेंच नव्हे, आपल्या धन्याची खासगी मिळकत दुसऱ्यास घेऊं देत नाहीं. रानटी लोकांस कुत्र्याइतकी देसील खासगी मिळकतीची कल्पना नसेल हें संभवत नाहीं. रानटी लोकांत आपापलीं हत्यारें, अलंकार व शस्त्रें हीं निरनिराळीं असत व त्यांचें खासगी स्वामित्व ते समजत असतील यांत आश्चर्य कोणतें. ”

लभ ह्मणजे मिळकत अशी कल्पना पूर्वी होती हें ह्मणणें आणखीही कांहीं आधारांनीं अग्राह्य दाखवितां येईल. जर रानटी लोकांची स्थिति बहुतेक पशूप्रमाणें होती तर कुत्र्यास जेवढी मिळकतीची व लभाची कल्पना आहे त्यापेक्षा अधिक अगदीं आवयस्थेंत मनुष्यास नसेल. कुत्रा जसा आपल्या बसण्याच्या जागेवर कायमचा इकड सांगतो तसा आपल्या मादीवर गरजेपेक्षा अधिक वेळपर्यंत आपला ताबा ठेवण्याचा त्याचा कळ दिसत नाहीं. बरें कांहीं रानटी लोकांत पुरुषापेक्षा स्त्रियांचेंच प्राबल्य अधिक असतें. अशा लोकांत लभ ह्मणजे स्त्रीरूपी मालमत्ता अशी कल्पना कधींच नसेल, व अशा लोकांत बायकाही असें समजत नाहींत कीं पुरुष आमची मिळकत आहे. सारांश लभाची चाल मिळकतीच्या कल्पनेवरून निघाली व अनियमित व्यवहार ह्मणजे सामाजिक लभ हें मत निराधार व अयुक्तिक आहे. पूर्वी ह्मटलेंच आहे कीं राज्यव्यवस्था व गृहव्यवस्था हीं बरोबरच मनुष्याचे संक्रमणस्थितींत उत्पन्न होत गेलीं व दोहोंचेंही

बीज मनुष्याची युद्धाकडे नैसर्गिक प्रवृत्ति हेंच आहे, हें स्पेन्सरच्या समाज-शास्त्रज्ञांस अवगत असेलच.

७. लक्षपद्धतीचें बीज कांहींही असो; इतकें निर्विवाद आहे कीं जे समाज व-
लिष्ट होऊन इतरांस जिंकू लागले त्यांच्यांत लव-
लक्षापासून प्रजा पु- करच ही समज उत्पन्न झाली कीं बायको ही नव-
ष्कळ वाढते. न्याची जंगम मिळकतच आहे व तिची पाहिजे
ती व्यवस्था करण्यास तो मुखत्यार आहे. ही स-
मज दृढ होण्यास लढाऊ लोकांत पारक्या जातींतील स्त्रिया पकडून आणून
लक्ष करण्याचा सांप्रदाय सुरू झाला तोच विशेष कारण झाला. हें कृत्य परा-
क्रमाचें दर्शक व स्तुत्य असें ते लोक समजत. अर्थातच जिंकून आणलेल्या
वस्तूंवर जिकणारा मिळकतीप्रमाणें हक्क सांगू लागला हें साहजिकच आहे. पर-
जातींतील बायको जिंकून आणणें हें मोठें शूरत्वाचें लक्षण समजलें गेल्यामुळें
अशा बायकोपेक्षा जातींतीलच बायको कमी किंमतीची समजत. यामुळें
जिंकून आणलेल्या बायकोचे नियम त्यांसाठी लागू असत. दुसऱ्या
जातींवर स्वाऱ्या करून त्यांचा पाडाव करण्याची चाल फार वाढल्यामुळें
पराजित झालेल्या पुरुषांस देखील गुलामी करून त्यांस आपल्या जिनगी-
प्रमाणें वागविण्याची वहिवाट सुरू झाली; मग अशक विचाऱ्या स्त्रि-
यांस गुलामाप्रमाणें वागविल्यांत विशेष आश्चर्य काय आहे? तसेंच ह्या
लढाई करण्याचे प्रवृत्तीमुळें लोकांत थोडथोडी राजकीय व्यवस्थाही निर्माण
होऊ लागली. राज्यव्यवस्था होऊं लागल्यामुळें आपल्या जातींतील लोकांची
जिनगी सुरक्षित राहून शत्रूंच्या हातीं न लागावी असा बंदोबस्त कांहीं अंशीं होऊं
लागला, व प्रत्येक मनुष्यास आपल्या गुलामांवर आणि स्त्रियांवर पूर्ण अधिकार चा-
लवून त्यांचा निर्धास्तपणानें उपभोग घेता येऊं लागला. स्त्रियांस मालमत्तेप्रमाणें
समजण्याचें आणखीही एक असेंच कारण झालें, तें असें:—वर सांगितल्याप्रमा-
णें लक्षपद्धति प्रचारांत येऊन वाढत चालल्यामुळें नवराबायको, पितापुत्र इत्यादि
नाती उत्पन्न होऊन कुटुंबें होऊं लागली. त्या कुटुंबांतील मनुष्यांचें पोषण
करणें व त्यांवर आपला दाव राखणें हें काम प्रत्येक कुटुंबांतील सर्वांत बडील

कर्त्या पुरुषाकडे येत असे, आणि त्याचा अनुभव, शहाणपण व बल हीं बाकांच्या सर्वापेक्षा अधिक असल्यामुळे त्याजकडे हे अधिकार येणें साहाजिकच होतें; परंतु ही प्रवृत्ति चोहोंकडे पसरल्यामुळे चांगलेवाईटपणाचा भेदाभेद नाहीसा होऊन प्रत्येक कुटुंबांतील मुख्य मनुष्यास, मग तो शहाणा असो नसो, हा अधिकार बहिष्काटीने प्राप्त होऊ लागला, आणि तो वाढत वाढत इतका वाढला कीं घरांतील इतर निर्जीव वस्तूप्रमाणेंच कुटुंबांतील मनुष्यांचाही तो पूर्ण मालक बनत असे. त्यापैकी एखाद्यास ठार मारण्याची किंवा त्याची दुसरी कांहीं व्यवस्था करण्याचीही त्यांस पूर्ण मुखत्यारी असे. तेव्हां अर्थातच आपल्या मुलींवर देखील त्याचा अशाच प्रकारचा हक्क असून तिला पाहिजे त्यास देण्यास तो पूर्ण अधिकारी असे. त्याप्रमाणें त्यानें आपल्या इच्छेनुरूप तिला पाति पाहून दिल्यावर अथवा तिला कोणास विकत दिल्यावर ती नवऱ्याचे स्वाधीन झाली ह्मणजे हेच पूर्ण मुखत्यारीचे हक्क त्याजकडे जाऊन तो तिचा मालक बने.

८. जे लोक आणि समाज बलिष्ठ होऊन त्यांनीं मागे सांगितल्याप्रमाणें लढाया करण्याचा धंदा चालविला होता त्या सर्व लोकांत सामान्यत्वे एकच समज असे कीं लग्न करणें ह्मणजे स्त्रीरूपी मालमत्ता मिळविणें होय; ह्यामुळे इतर मालमत्तेवर जसा त्यांस संपादन करणाराचाच मात्र हक्क असतो तसा स्त्रियांवरही त्यांस संपादन करणाराचा स्वतंत्र हक्क राहूं लागला, परंतु बायकोच्या संबंधानें अमुक कर्तव्यकर्मे नवऱ्यास केली पाहिजेत अशा अटी किंवा इतर कोणत्याही प्रकारची बायकोसंबंधानें जबाबदारी पुरुषांवर नसे. तसेंच ह्या स्थितीत त्यांनीं किती काळपर्यंत रहावें हाही निश्चय ठरविणें स्त्रियांचे स्वाधीन नसे. सारांश त्या सर्व प्रकारांनीं परतंत्र असून त्यांस केवळ आपल्या नवऱ्याचे कवेवर अवलंबून राहणें भाग झालें.

९. ज्या काळापासून इतिहास उपलब्ध आहेत तेव्हांपासूनच एकमेकांशीं लढाया करून त्यांचा पाडाव करण्याची राष्ट्रांची प्रवृत्ति चालत आली आहे आणि इल्लीं जरी जगांत चोहोंकडे सुधारणा वाढत चालली आहे आणि कित्येक राष्ट्रे तिच्या शिखराचे जवळ जवळ पोच-

ऐतिहासिक उदाहरणें
चिनी, हिंदू, रोमन, ग्रीक,
पाश्चात्य देशांची आहेत.

लीं आहेत तरी त्यांचा हा स्वभाव अद्यापि नाहीसा झाला आहे असें नाही. इतकें मात्र झालें आहे कीं शिक्षणाचा आणि विचारी लोकांचा कल स्त्रियांस स्वतंत्रतेचे हक्क देण्याकडे दिवसेंदिवस विशेष होत आहे, परंतु आपणांस माहीत असलेल्या इतिहासांतील बहुतेक लोकांत ज्या लग्नपद्धति होत्या त्यांवरून व लग्नानुसार त्यांस जे हक्क येत असत त्यांवरून असें दिसतें कीं स्त्री ही नवऱ्याची मिळकत आहे अशी कल्पना त्यांच्या मनांत पूर्ण ठसली होती. चिनी लोकांत बायका विकत घेण्याची चाल आहे. वेश्या ठेवणें ही त्यांस अगदी सामान्य प्रचारांतील गोष्ट वाटते. कांहीं लोक बायकांस खरेदी करून त्यांचा नांगरास जुंपण्याकडेही उपयोग करितात, व यादूनही विशेष आश्चर्य वाटण्यासारखी गोष्ट अशी आहे कीं सासरा आपल्या विधवा झालेल्या सुनांस विकतो आणि लोक त्याजपासून त्यांस खरेदी करून उघडपणें आपल्या घरीं वेश्येप्रमाणें ठेवितात.* हिंदु लोकांत देखील बायकांस जिकून आणून किंवा विकत अथवा दान घेऊन त्यांशीं लग्न करण्याची चाल आहे, आणि लग्नानंतर त्यांजवर नवऱ्याचा अगदी पूर्ण हक्क चालतो. नवऱ्याच्या हयातींत मात्र ती परतंत्र आहे असें नाही, कोणत्याही वयांत बायकांना स्वतंत्रता मिळूच नये अशाविषयी हिंदुशास्त्राचा नियम आहे. लग्नार्थें तिनें आपल्या बापाचे आज्ञेत रहावें आणि लग्नानंतर पति व त्याचे मागून पुत्र सांगतील त्याप्रमाणें वतर्हि. ग्रीक लोकांत व रोमन लोकांतही आपल्या मुलीची आपल्या इच्छेनुसार व्यवस्था करण्याचा प्रथम बापाला पूर्ण अधिकार असे, आणि पृथ्वीतील दुसरे कोणतेही लोक आपल्या मुलांवर इतकी मालकी समजत नसत असें इतिहासावरून दिसतें. त्याप्रमाणें रोमन लोक आपल्या मुली पाहिजे त्यांस देऊं शकत. लग्न कोणत्या रीतीनें करावें ह्याविषयी कायद्यानें ठरविलेला कोएम्प्लिओ नांवाचा शुद्ध विक्रीसारखा विधि करावा लागत असे. त्याप्रमाणें लग्नविधि होऊन ती नवऱ्याचे स्वाधीन झाल्यावर त्याचे घरीं तरी तिला संसारयात्रेतील जोडीदार ह्या नात्यानें न बागवितां नि-

* बाविलोन शहरचे लोकांत अशी चाल असे कीं स्त्रिया उपर झाल्या म्हणजे त्यांस उघड लिळांवांनें विकारवें.

रंतर नवऱ्याचें दास्यत्व करावें लागत असे. तिला आपल्या इच्छेनुसार वागविण्याचा नवऱ्यास पूर्ण अधिकार असून तिचें जीवितही त्याच्या स्वाधीन असे. रोमन लोकांचे कायदे न्यायाचे आणि चांगळे अशी जरी सर्वत्र ख्याति आहे, तरी स्त्रियांचे संबंधानें त्यांत असे ठरविलें होतें कीं बापास आपल्या मुलीसंबंधानें जितके इच्छा असतात (ते कोणते हें वर सांगितलें आहे) तेच इच्छा नवऱ्यासही आपल्या बायकोसंबंधानें आहेत. तसेंच ती कोणत्याही साधनानें जी द्रव्यप्राप्ति करील अथवा तिला जें जें काहीं वारस ह्या नात्यानें प्राप्त होईल तें सर्व तिच्या नवऱ्याचें आहे असें त्यांत ठरविलें होतें ; आणि स्त्रियांस मालमत्तेप्रमाणें मानीत ह्यास दुसरा असा मोठा ठळक आधार आहे कीं नवऱ्याचें आणि तिचें लग्न कायदेशीर रीतीनें झालें नसल्यास त्यानें एक वर्षपर्यंत तिला बायकोप्रमाणें आपल्याजबळ ठेविली ह्मणजे निर्जीव वस्तूप्रमाणें तिजवरही वहिवाटीचा इच्छा सांगतां येऊन तो कायदेशीर नवरा आहे असें मानति असत. ह्याप्रमाणें रोम येथील जुना कायदा होता, व त्यास सिव्हिल ला असें ह्मणतात. हल्लीं देखील युरोपांत लग्नाविषयीं जो सुधारलेला कायदा आहे तो सिव्हिल ला, दुसरा ख्रिस्ती धर्मानें ठरविलेला कॅनॉन ला (लग्नाचा कायदा) आणि द्युटामिक ह्मणजे जर्मनीतील लोकांची लग्नपद्धति ह्या तिहींचें मिश्रण आहे. ह्यामुळे युरोपाच्या सुधारलेल्या राष्ट्रांतील मुली जरी हल्लीं स्वतःच आपला नवरा आपण पसंत करितात तरी बाकीच्या चालींच्या संबंधानें विचार केला असतां त्यांच्यांतही मागच्या जुलूमो चालीचें थोडें दिग्दर्शन होतें. बायको ही नवऱ्याच्या ताब्यांतील एक वस्तू आहे ही समज अद्याप युरोपांतही आहे असें स्पष्ट दिसतें. तेथील लोकांत अशी चाल आहे कीं भावी वधू-वरांचें परस्पर मन मिळून त्यांचा लग्नसंकेत जरी ठरला तरी लग्न करण्यास मुलीच्या बापाची संमति मिळवावी लागते, व बापानें कन्यादान केल्यावांचून तें लग्न कायदेशीर होत नाही. दुसरें असें आहे कीं बहुतेक देशांतील विवाहित स्त्रियांस वेगळी मालमत्ता संपादन करण्याची मोकळीक नसे. ती जें जें काहीं मिळवील तें सर्व तिच्या नवऱ्याचें आहे असें मानीत, व पुढें जरी सुधारलेलीं मते प्रचारांत येऊं लागून काहीं नियमित प्रकारची जिद्दी (वखेंभूषणें

वगैरे) मात्र स्त्रियांस स्वतंत्र रीतीनें उपभोगिता यावीं अशी मोकळीक मिळाली, तरी ह्याशिवाय इतर कोणत्याही प्रकारची मोकळीक त्यांस मिळाली नाही. विवाहित स्त्रियांस कोणताही करार स्वतंत्रपणाने करण्याचा किंवा कोणतीही वस्तु भाड्याने देण्यावेण्याचा अधिकार नसे. लग्नाविषयीं अशी एक सुंदर कॅनॉन लाची कल्पना आहे कीं विवाहित स्त्रीपुरुष हीं उभयतां एकजीव आहेत. ही कल्पना मागच्या लढायांच्या वेळची नसून त्यापेक्षां अधिक सुधारलेल्या काळांत उत्पन्न झाली आहे. कायदेपण्डित तरी ह्या मताचा उपयोग केवळ स्त्रीजातीस फसविण्याकडे करितात, असें ह्मटले पाहिजे. ह्याविषयीं मिळ असें म्हणतो कीं नवरा आणि बायको एकजीव आहेत ह्यामुळे बायकोची मिळकत असेल तेवढी सारी नवऱ्याची आहे असें मानितात. येथपर्यंत हें म्हणणें रास्त आहे, परंतु ह्याच्या उलट मत म्हणजे नवऱ्याची मिळकत असेल तितकी सारी बायकोचीही मानावी हें विचारदृष्ट्या न्याय्य असून तें मात्र अमलांत आणीत नाहीत. यावरून असें दिसते कीं कायदा नेहमींप्रमाणें जुन्या मतास अनुसरून असून तें सोडण्याविषयीं तो इतका प्रतिकूल आहे कीं स्त्री ह्मणजे नवऱ्याच्या हक्काची व त्याचे ताब्यांतील एक वस्तू आहे, ह्याच समजुतीवर त्यांतील पुष्कळ नियम ठरविले आहेत असें दिसते.

१०. हल्लीं स्त्रियांच्या स्थितीविषयीं आपलीं जीं सामाजिक मते आहेत

त्यांचाही विचार केला असतां उगड दिसेल कीं मार्ग

सुस्त्रीचें लक्षण जसें समजतां तसें सत्पतीचें मानित नाही.

त्यांस जी गुलामांप्रमाणें वागविण्याची रीति होती तिच्यापेक्षां अद्यापिही विशेषशी सुधारणा झाली नाही; कारण बहुतेक लोक सुखियेचीं लक्षणे अशीं

मानितात कीं तिनें आपल्या पतीशीं नम्रगणाने वागावें, त्याच्या अध्यां वचनांत असावें, व नवऱ्याव्यतिरिक्त कोणत्याही अन्य गोष्टींत तिला सौख्य वाटूं नये, त्याच्या सेवेत तिनें सदा तत्पर असावें, त्याच्या आज्ञेबाबून बाहेर जाऊं नये, वेळप्रसंगीं त्याच्या जिवांस जीव देण्याइतकी प्रीति तिचे ठावीं असावी, आणि त्याला सुख देण्याचा हरेक प्रयत्न तिनें आपल्या सुत्ताकडे न पाहतां करावा. इतक्या गुणांनीं युक्त असेल तर तिला महापतिव्रता ह्मणतात, परंतु

बायकांत हे गुण असल्यावाचून जसे त्यांस कोणी चांगले ह्मणत नाही तसेच चांगला पति म्हणवून घेण्यास पुरुषांसही याच अटी जर ठेविल्या असल्या तर पुरुषांवर व स्त्रियांवर लोकांची समदृष्टि आहे असे मानिले असते, परंतु व्यवहार ह्याच्या अगदीं उलट असून जर कोणी पुरुष याप्रमाणे वागूं लागला तर त्यास खेण समजतील, व अशा मनुष्यास समाजातील स्त्रिया देखील नावे ठेवतील.

११. स्त्रियांस अशी स्थिति कां प्राप्त झाली ह्याविषयी कित्येक निरनिरा-

व्या समजुती लोकांत आहेत. कित्येकांस असे वा-
टत असते कीं राजकीय सूत्रे चाळविण्याचे अधि-
कार नेहमीं पुरुषांकडे असल्यामुळे त्यांनीं पक्षपाता-
नें पुरुषांस स्वतंत्रता असावी आणि बायकांनीं
त्यांचे दास्य करावे असे कायदे बुद्धिपुरःसर ठरवि-
ले असावे. तरीच दुसऱ्या कित्येकांची अशी समजूत

स्त्रियांना दास्य सृष्टि-
कार पुरुष असल्यामुळे
किंवा त्या निसर्गाने अ-
बला आहेत ह्मणून ठ-
रविले, ही कल्पना निरा-
धार आहे.

आहे कीं ईश्वरानेच स्त्रियांस दुर्बल निर्माण केल्यामुळे त्यांच्या अशक्ततेस योग्य
अशी ही स्थिति त्यांस त्याच्याच संकेताने प्राप्त झाली आहे, परंतु ह्या काही-
पैकीं एकही मत खरे नाही. संक्रमणशास्त्रदृष्ट्या आपण पाहिलेच कीं मनुष्य-
जातींत जीं स्थित्यंतरे होत गेलीं तीं कोणी पूर्वी विचार करून बुद्धिपुरःसर
घडवून आणलीं नसून सृष्टिनियमाप्रमाणे नेहमीं जी उत्क्रमणस्थिति सुरू
आहे त्यामुळे तीं आपोआप घडून आलेलीं आहेत, व हल्लींची स्थिति प्राप्त हो-
ण्याचे कारण मनुष्यजातीतील मुख्य मुख्य लोकांत एकमेकांशीं लढाया कर-
ण्याची प्रवृत्ति पूर्वीपासून चालत आली हेंच होय. लढायांची प्रवृत्ति अतिशय
बाढल्यामुळे पराजित लोकांस गुलाम करण्याची चाळ पडली व स्त्रियांस वाग-
विण्याची रीति त्याच मासल्याची असून तिचे मूळ कारणही हेंच इत्यादि वि-
वेचन मागे आलेच आहे. बरील मतांचे निरसनार्थ इतिहासांतही काहीं
उदाहरणे सांपडतील. प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांची अशी समजूत असे कीं
काहीं लोकांनीं नेहमीं दास्यत्वांत राहावे असा ईश्वरी संकेत असून त्यानेच
मानव जातीचे एक श्रेष्ठ व एक कनिष्ठ असे दोन वर्ग निर्माण केले आहेत,
आणि त्यांतील पहिला वर्ग धनीपणास आणि दुसरा गुलामगिरीस योग्य आहे.

सारांश गुलाम धरून आणण्याची चाल त्यांस इतकी साहजिक आणि सृष्टि-
नियमास अनुसरून असणारी वाटे कीं हैं अमानुषपणाचें दुष्ट कृत्य आहे हैं त्यां-
च्या स्वप्नीही येत नसे, परंतु आतां आपलीं मते बदलून ह्याच कल्पना आप-
णास फार विपरीत वाटूं लागल्या आहेत, व अद्यापपर्यंत जरी लढाई करण्याची
इच्छा मनुष्यमात्रांतील नाहीशी झाली आहे असें नाही तरी दिवसेंदिवस उद्यो-
गप्रधान लोकसंस्था झाल्यामुळे व त्यांची परोपकारबुद्धि वाढत चालली अस-
ल्यामुळे पूर्वीच्या लोकांची जी समजूत असे कीं अशक्त मनुष्ये बलवान लो-
कांचे गुलाम होण्याकरितां ईश्वरानें उत्पन्न केली आहेत, ती नाहीशी होऊन
पृथ्वीवरील असंख्य गुलमांची मुक्तता झाली आहे, व थोड्याच काळांत गुला-
मगिरी पृथ्वीवरून पूर्णपणे नाहीशी होईल. त्याचप्रमाणें स्त्रियांविषयींचीही लो-
कांचीं मते बदलत जाऊन त्यांच्या उन्नतीविषयीं बरेच दिवस प्रयत्न चालले
आहेत, व दुर्दैव स्त्रीजातीवर इल्लींच्या कायद्यानें व चालीनें प्राप्त झालेले
पुरुषांचे हक्क जरी थोडेसे जुलुमाचे आहेत, तरी सुधारणेच्या बरील दोन तत्वां-
नीं त्यांस लवकरच चांगली स्थिति प्राप्त होईल असें अनुमान दिसत आहे.

१२. स्त्रियांस आपल्या मालमत्तेप्रमाणें मानण्याची समज असल्यामुळे लो-

स्त्रियांनीं व्यवहार
करूं नये; पुरुषांनीं मात्र
करावा.

कांत काय काय चाली उत्पन्न होत असतील ह्याचा
विचार केला असतां वाचकांस कंटाळवाणें वाटणार
नाहीं. ह्या समजुतीपासून पहिलें अनुमान असें निघते
कीं स्त्रीमें मात्र व्यवहार न करण्याविषयीं इमान रा-

खावें, परंतु नवरा स्वतःच मुखत्यार असल्यामुळे त्यास मात्र ही शर्त लागू नाही,
अशी चाल पडली असावी. आपणास माहीत असलेल्या बहुतेक लोकांस अगदीं
अर्वाचीन काळापर्यंत देखील एकीहून अधिक बायका करण्याची मोकळीक
असे, व कित्येक लोकांत तर अद्यापीही ही चाल आहे. शिवाय पुरुषांनीं
उपडपणें रंडीबाजी केली तरी त्यांस कोणी लांछन मानीत नाहींत. तथापि
अलीकडे काहीं काहीं सुधारलेल्या राष्ट्रांत एकच बायको करण्याविषयीं कायदा
अमलांत आला आहे, व तेथें दुसऱ्या सर्व बाबतींत जरी पुरुषांइतकेच स्वतं-
त्रतेचे हक्क स्त्रियांना मिळाले नाहींत तरी नवऱ्यास दुसरी बायको करण्याची

किंवा रंढीबाजी करण्याची सक मनाई आहे, व एखाद्यानें केलीच तर त्याज-
पासून काढी तोडून मागण्याचा त्याच्या बायकोसही हक्क आहे.

दुसरे अनुमान असें निघनें कीं इतर मालमत्तेरमाणेंच स्त्रीरूपी मालमत्ता पाहिजे त्यास विकण्याचा, गहाण ठेवण्याचा अथवा भाड्यानें देण्याचा पूर्ण अधिकार नवऱ्यास येत असावा. पुढें लिहिल्याप्रमाणें उत्तरोत्तर चांगल्या समजुती मनुष्यांत येत जाऊन जरी त्या चाली लोकांस निय बाटूं लागल्या व ह्यामुळें त्या काळातरानें नाहींशा होऊन इल्लीं जरी कचित ठिकाणीं मात्र आढळतात, तरी त्या (वर सांगितलेल्या बायकांस विकण्याच्या व गहाण ठेवण्याच्या) रीती बहुतेक सर्वत्र चालू होत्या असें प्रत्येक राष्ट्राच्या इतिहासावरून दिसून येते. इंग्लंडांत अगदीं एकोणिसाव्या शतकापर्यंत बायकांस विकण्याची व त्यांची अदलाबदल करण्याची चाल होती. कांहीं अरेबियन आणि पर्शियन लोक खुशाळ आपल्या बायकामुलींस गहाण ठेवितात व त्याबद्दल त्यांस कांहीं वाईट वाटत नाहीं; व कित्येक रामटी लोकांत तर अशी देखील चाल आहे कीं त्यांच्या घरीं कोणी पाहुणा आला असता त्यास मेजवानी देणें वगैरे जसें इतर आदरातिथ्य कावें लागतें तसेंच त्याचे पाहुणचार पूर्ण करण्यास आपल्या बायका मुलीही त्याजकडे पाठवाव्या लागतात.

१४. तिसरी एक चाल अशीच कांहीं ठिकाणीं आढळते कीं नवरा मेळा असता त्याचेबरोबर त्याचे बायकोला मारून टा. नवऱ्याचे प्रेताबरोबर बायकोस पुरून किंवा जाळून टाकीत. काव्याची. ही चाल देखील उत्पन्न होण्यास बायको ही नवऱ्याची मालमत्ता आहे हीच समजूत कारण झाली असावी; कारण जुन्या लोकांत अशी समज कसे कीं इहलोकींप्रमाणें परलोकींही सर्व वस्तूंची गरज मनुष्यास लागते, व ह्या कारणामुळें कोणी मनुष्य मेळा असता त्याची मालमत्ता त्यास परलोकीं मिळावी ह्मणून ती त्याच्याचबरोबर पुरून किंवा जाळून टाकीत. तेव्हां अर्थांतच बायको ही त्याची मौल्यवान व प्रीतीतली वस्तू त्यास परलोकीं प्राप्त व्हावी व लोकांस तिचा उपभोग घेतां घेऊं नये ह्मणून त्याचेच चितेवर तिचेही दहन करीत असत. आपल्या हिंदू लोकांत सती जाण्याची चाल होती ही तरी

ह्या बरील चालीचीच धर्मरूप झालेली प्रतिमा होय; व अशा चाली बहुतकरून जे बलाढ्य व लढाऊ लोक असत त्यांच्यात असत. वेराकूज येथील इंडियन लोकांत अशी चाल आहे की कोणी गृहस्थ मरूं लागला ह्मणजे त्याचे आधी त्याजबळ असलेल्या सर्व गुंडामांस ठार मारावयाचें; अशाकरितां कीं त्यानीं परलोकी पुढें जाऊन मागून येणाऱ्या आपल्या धन्याकरितां घर वगैरे तयार करून ठेवावें!! “पेक्ष देशांत जेव्हां तेथील धिंका (राजा) मरे तेव्हां त्याचे सर्व चाकर आणि जनानसान्यांतील सर्व स्त्रिया त्याचे थडग्यावर मारून टाकण्याची चाल असे, व कधीं कधीं ह्या बळींची संख्या एकेक हजारपर्यंत असे.” इतकेंच नव्हे, ते लोक आपण होऊन ह्याप्रमाणें बळी जाण्यास तयार असतात. ह्याविषयी एक ग्रंथकार (स्पेन्सर) असें ह्मणतो कीं “मृतराजाच्या स्त्रिया खुपीनेच बळी पडण्यास तयार असतात, व कधीं कधीं त्यांची इतकी गर्दी होई कीं शेवटीं तेथील दरबारी लोकांस मध्यस्ती करावी लागून ‘सध्या पुरेशा बायका गेल्या असल्यामुळें तूर्त जास्तीची गरज नाही’ असें सांगणें भाग पडे.” सारांश पूर्वीं बायका ह्या पुरुषांची मालमत्ता आहेत असें मानीत तर असतच परंतु त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष आचरणही ठेवीत; व उत्तरोत्तर चांगलीं तत्वे मनुष्यास कळूं लागल्यापासून लोकांचा लढाई करण्याचा कळ जसा कमी होत चालला आहे तशीच स्त्रियांविषयीं असलेली पूर्वींची निष्ठुरपणाची समजूत आतां पुष्कळ सौम्य होऊन पूर्वींप्रमाणें तिचें प्रत्यक्ष आचरण फारसें घडत नाही. तरी ह्या समजूती अद्यापि पूर्ण नाहीशा झाल्या आहेत असें नाही.

१५. या युद्धप्रधानकाळांत बायको ह्मणजे मालमत्ता असें मानीत व त्या समजूतीप्रमाणें लढायाच्या चाली कसकश होत्या हें सांगितलेंच आहे. या काळांत दुसऱ्या कांहीं समजूती असत त्यांमुळेही विवाहपद्धतींत फरक ठिकठिकाणीं झालेला आढळतो. प्रथम कांहीं लोकांत जाति शुद्ध ठेवणें हेंच एक अत्यंत श्रेयस्कर समजत असत. उघड आहे कीं जे बलिष्ठ लोक दुसऱ्यांस

जातिशुद्धताविषयीं कांहीं लढाऊ लोकांचा कटाक्ष असे; कांहींत प्रजा पुष्कळ व सशक्त अशी व्हावी अशी इच्छा असे; व पुष्कळ लोक केवळ कांमाध असत, यामुळे कां-

हीं लोकांत लग्नाविषयी व वयाविषयी निर्बंध असत, पण बहुतेकांत काहीं नसत.

पादाकांत करून टाकितात; त्यांस आपल्या जाती-श्रेष्ठत्वाबद्दल मोठा गर्व असतो व ह्मणूनच ते दुसऱ्या जातीच्या बायका करित नाहीत व आपल्या

मुली दुसऱ्या जातींत देत नाहीत. रोमन लोकांत प्रथम ग्रीशियन ह्मणजे शूद्र जातीच्या मनुष्यानें पाट्रिशियन स्त्रीशी लग्न करूं नये असा सक्त निर्बंध असे. पुष्कळ वर्षांनीं ही अट मोठ्या प्रयत्नानें नाहीशी झाली. हीच गोष्ट आपल्या हिंदूसमाजास लागू आहे. आर्यलोकांनीं हिंदुस्थानच्या मूळच्या लोकांस जिंकून शूद्र केले व असा निर्बंध केला कीं द्विजांनीं शूद्र स्त्री करूं नये व शूद्रांनीं द्विजस्त्री करूं नये. आर्यांतही ब्राह्मणांनीं क्षत्रिय स्त्री करावी, क्षत्रियांनीं मात्र ब्राह्मण स्त्री करूं नये असे नियम असत; व वाढतां वाढतां जातिसंकराचें मोठें भय होऊन गेलें व हें महत्पाप आहे असें मानितात. अशा चालीरीतीपासून एक फायदा हा आहे कीं जातीचें शुद्धत्व फार चांगलें राहतें, परंतु एकअंशी तोटा असा आहे कीं दोनचार जातींच्या मिश्रणानें एक दुसरी उत्तम जात तयार होते असें काहीं ठिकाणीं दृष्टीस पडतें, तसें होत नाही. असो; ही जाति-शुद्धत्वाविषयी इच्छा सर्व बलिष्ठ लोकांची नसते, किंचहुना पुष्कळ लोकांच्या इतिहासांत असाच क्रम दिसतो कीं दुसऱ्या जातीचा पाडाव करून पुरुषांस मारून टाकून स्त्रियांस बायका व दासी करून टाकीत. रोमन राज्याचा पाडाव करणारे गाथ, व्हण्डाल, लाम्बर्ड बगैरे बारबेरियन लोक यांनीं असें जातिमिश्रण केलें. याहूनही क्रूर व कामासक्त लोक ह्मणजे अरब, तुर्क, मोंगल हे समजले पाहिजेत व त्यांनीं इजिप्त, सिरिया, तुर्कस्थान, इराण व हिंदुस्थान या देशांत अनन्वित अर्थ करून जातीच्या जाती नाहीशा करून नवीन बनविल्या. हिंदुस्थानांतील तुर्क व मोंगल बादशाहा रजपुतांच्या स्त्रिया बरीत हें प्रसिद्धच आहे. दुसरी एक काहीं युद्धप्रिय लोकांची अशी समजूत आहे कीं लग्न ह्मणजे एक केवळ पुष्कळ व बलवान संततीचें साधन आहे. स्पार्टन लोकांत जे लग्नाचे नियम असत त्यांचा मुख्य उद्देश हाच होता. जे लोक हमेशा लढाई करितात त्यांस पुष्कळ व बलवान संततीची नेहमीं अपेक्षा असतेच. स्पार्टन लोकांत पुरुषाचें लग्न ३० वर्षांपर्यंत होत नसे. तसेंच ६० वर्षांपर्यंत त्यांच्यांत

स्त्रीपुरुषास एके ठिकाणीं नेहमीं राहूं देत नसत. आपल्या लोकांत सुद्धा लग्न
ह्मणजे केवळ संनतीकरितां करावयाचें असा समज होता. पिता मुलगी बराळा
देतांना असें ह्मणतो: “ह्मां कन्यां प्रजोत्पादनाय तुभ्यमहं संप्रददे;” व याच का-
रणावरून आपल्यांत पुत्र असण्याची फार अवश्यकता व पुष्कळ पुत्र असल्या-
चें पुण्य मानीत असत. याप्रमाणें कांहीं बलाढ्य लोकांच्या चाली जात शुद्ध
ठेवण्याच्या ईर्ष्येनें बदलल्या; कांहीं लोकांच्या चालींचा रोंस केवळ पुष्कळ व
सदृष्ट प्रजा उत्पन्न करण्याकडे झाला; परंतु बहुतेक लोकांचा कळ केवळ स्पृहणीय
बायका मिळविण्याकडे असे, व अशा लोकांत लग्नाचे विशेष कडक नियम असत.

१६. स्त्रीपुरुषांची परस्पराविषयीं ईर्ष्या, प्रीति व अव्यभिचारी भक्ति इ-

रानटी लोकांत प्रीति,
पातिव्रत्य इत्यादि मनो-
विकार नसत; ते शांततेमु-
मुळें उत्पन्न झाले.

त्यादि मनोविकार जसजशी मनुष्याची स्थिति सुधा-
रत गेली त्याप्रमाणें नवीन उत्पन्न झाले; पूर्वीच्या
रानटी स्थितींत मनुष्याचे स्वभावांत हे मनोविकार
नव्हते असें ह्मणणे प्रथमदर्शनीं असंभवनीय वाटेल.

स्थूलदृष्ट्या हे विकार मनुष्यास उपजतच असतात असें वाटतें; परंतु पुरातन
रानटी लोकांत हे विकार बिलकुल नव्हते, आणि जसजसे लोक सुधारत गेले
तसतसे हे विकार मागाहून उत्पन्न झाले, हें निर्विवाद आहे. स्पेन्सर ह्मणतो
कीं जितके नीच ह्मणजे बाल्यस्थितींत लोक आहेत तितक्यांची खूण हीच कीं
ईर्ष्या, प्रेम इत्यादि मनोविकारांचा अभाव त्या लोकांत असतो. मग त्या लोकां-
त एक बायको करण्याची चाल असो किंवा अनेक बायका करण्याची असो.
साहाजिकच आहे कीं लग्न ह्मणजे एका प्रकारची स्त्रीरूप मिळकत असून ती बा-
पानें विकावा, नवऱ्यानें खरेदी करावी, व नंतर गुलामाप्रमाणें वागवावी, अशीच
जर लोकांची समजूत होती तर त्या लोकांत स्त्रियाविषयीं सद्गुणता व सन्मान
ज्या विकारांत आंतपोत भरले आहेत ते येणार कोठून? आपली वस्तु दु-
सऱ्यानें बापरली तर मनुष्यास राग येईल हें खरें, परंतु हा राग ईर्ष्या ह्मणून जो
स्त्रियाविषयीं चमत्कारिक मनोविकार आहे त्या योग्यतेचा खचित नाही. “नी-
चो लोकांत पुरुषांचे ठायीं बायकांविषयीं प्रेम, राग, किंवा ईर्ष्या बिलकुल वसत
नाहीं इतकेंच नाही, त्या लोकांचे भाषेत बरील मनोविकारांस शब्दही नाहीत.

हीच गोष्ट पुष्कळ लोकांस लागू आहे व त्या सर्वत्रांचें वर्णन करणें व्यर्थ व त्रासदायक वाटेल. आपल्या हिंदू लोकांत देखील काहीं नवरे ह्याच मालिकेंत ओढण्यासारखे आहेत; कारण बायका ह्मणजे जशा काहीं हक्कांचे मिळावयाच्या व एक सोडून दुसरी करण्यास प्रत्यवाय नाही असे त्यांस वाटत असतें. असो. जसजसे समाज वाढत जाऊन सुस्थित झाले, दंगे, लढाया कमी झाल्या, स्त्रीपुरुषें पुष्कळ काळपर्यंत काहीं विघाड-विघाड न येतां एकमेकांचे आश्रयानें राहूं लागलीं; जबरदस्तीनें दुसऱ्याच्या बायका घेऊन जाण्याचे प्रकार बंद होऊन परस्परांची ताटातूट होणें बंद पडलें; अशा स्थितींत स्त्रीपुरुषांचे अंगीं परस्पर प्रेमभाव उत्पन्न होऊन पातिव्रत्यादि विकार मनुष्याचे अंतःकरणास साहजिक व भूषणास्पद होऊन गेले. इथ्यां ही तर प्रथमच उत्पन्न झाली असावी; कारण तिचा आणि एकंदर आपडी वस्तु दुसऱ्यानें वापरूं नये ह्या असहिष्णुतेचा संबंध जवळ जवळ आहे. सारांश, जोंपर्यंत मनुष्ये केवळ रानटी स्थितींत असून दंगेधोपे नित्य करीत असत तोंपर्यंत असे मनोविकार उत्पन्न होणें दूरापास्त होतें व जेव्हां ह्या अत्यंत निरुष्ट स्थितीतून तीं काहीं बाहेर पडले तेव्हां अशा विकारांस जागा मिळाली.

१७. मला वाटतें कीं जोंपर्यंत ग्रीक लोक ट्रायची लढाई लढत होते किंवा

ग्रीक व हिंदू लोकांची इलियड व रामायणाचे वेळची निराळी स्थिति. ग्रीक लोकांत पातिव्रत्यादि विकार उत्पन्न झाले नव्हते.

होमरनें इलियड लिहिलें नव्हतें तोंपर्यंत ते लोक ह्या पूर्वीच्या स्थितींत होते; कारण होमरच्या इलियडमध्ये प्रीति आणि पातिव्रत्य हे विकार कोठेंही चांगल्या रीतीनें खेळत नाहीत, व नंतरचे काहीं ग्रंथांतून जसे त्यांचे हुबेहुब चित्र काढून वाचकांस किंवा प्रेक्षकांस ते रस केवळ स्वर्गतुल्य वाटतात तशी ह्या विकारांची वर्णनें इलियडमध्ये कोठेंही दिसत नाहीत. हेलेन ही ह्या काव्याची नायिका आहे; ती आपल्या नवऱ्यास सोडून जाते व हें केवळ ह्याच दृष्टीनें अत्यंत निंद्य कृत्य झालें असें कोठें वर्णन नाही. बरें, ग्रीक लोक लढाईला निघाले ह्याचें कारण तरी इतकेंच कीं त्यांच्या देशाची अत्यंत

कांस किंवा प्रेक्षकांस ते रस केवळ स्वर्गतुल्य वाटतात तशी ह्या विकारांची वर्णनें इलियडमध्ये कोठेंही दिसत नाहीत. हेलेन ही ह्या काव्याची नायिका आहे; ती आपल्या नवऱ्यास सोडून जाते व हें केवळ ह्याच दृष्टीनें अत्यंत निंद्य कृत्य झालें असें कोठें वर्णन नाही. बरें, ग्रीक लोक लढाईला निघाले ह्याचें कारण तरी इतकेंच कीं त्यांच्या देशाची अत्यंत

सौंदर्यवान् स्त्री द्रायचे लोक पळवून घेऊन गेले ह्यांत सर्व देशाचा अपमान झाला. पुढे एका परदेशस्थ राजाने मध्यस्ती करून “मजजवळ दोन बायका आहेत व दोघींची मजला गरज नाही. मनिलास, (हेळनचा नवरा) तू एक बायको घे आणि तंटा आटप,” असा निरोप पाठविला. ह्यावरून त्यावेळच्या स्त्रीपुरुषांवर प्रीति व पातिव्रत्याचा किती अंमल होता हे साहाजिक कल्पना करण्याजोगे आहे. आकिलीस व आगामेमनान ह्या दोघांस दोन सुंदर स्त्रिया सांपडल्या; ह्मणजे त्यांनी धरून आणिल्या. आगामेमनान याजला सूर्याचा कोप शांत करण्याकरितां आपली स्त्री तिचे बापास (हा सूर्योपासक होता) परत देणे माग पडले. त्याने मी राजा आहे, ह्या जोरावर आकिलीस याजला मिळालेली स्त्री हिसकून घेतली. आगामेमनान परत स्वदेशास आला तेव्हा त्याजला त्याचे बायकोने व तिचे जाराने ठार केले. बहुतेक ग्रीक सरदार परत आले त्यांच्या बायकाही अशाच जारिणी निघाल्या. सारांश, स्त्री-प्रेम, एकपत्नीव्रत, पातिव्रत्य इत्यादि विकारांचे जसे आपल्या पुराणांत अनेक उत्कृष्ट देखावे आहेत, व ज्यांचा असंड परिणाम हिंदु लोकांचे मनावर होत आहे असे चमत्कारिक देखावे इलियडमध्ये एके ठिकाणीही नाहीत. नाही ह्मणावयास एक उत्तम स्त्रीपात्र ह्मणजे हेक्टरची बायको अँड्रोमकी ही आहे. नवऱ्याचे प्रेम तिजवर आहे परंतु त्याचे भाषणांत तिजविषयी तुच्छपणा दिसतो. तसेच तिचेही अत्यंत प्रेम त्याजवर दर्शविले आहे; व जेव्हा तटावरून तिने पाहिले कीं आकिलीस आपल्या नवऱ्याचे प्रेत रथाला मागे बांधून फरफरा ओढीत आहे तेव्हा ती मूर्च्छित झाली. कवने तेथेच तिला गतप्राण केली असती तर बरे झाले असतें, परंतु ती सावध झाली व पुढे आपल्या नवऱ्याचे एका भावाची बायको होऊन तिने पुनः संसारसुख अनुभविले. सारांश, जे लोक म्हणतात कीं रामायण हे होमरपासून उतरून घेतले आहे, त्यांची केवढी चुकी आहे! अगोदर ह्या दोन्ही काव्यांतील नायिकांमध्ये जमीनअस्मानाचा फरक ! होमरची नायिका हेळन म्हणजे स्त्रियांचे उच्छृंखल स्वभावाचे एक अत्यंत निच चित्र होय. रामायणांतील नायिका सीता पातिव्रत्य, पातिव्रत्य इत्यादि सद्गुणांनी ओतप्रोत भरलेली आहे. पारसचा हात

घरून नवऱ्यास फसवून ट्राय घेथें मिळून जाणारी हेलन कोणीकडे, आणि भिक्षेच्या मिषानें पकडून नेलेली परंतु केवळ धरणीकडे बघणारी व बारा वर्षांत रावणाचें तोंड न पाहणारी पतिनिदिध्यासनिरत सीता कोणीकडे ! तात्पर्य हें कीं रामायण व इलियड फार निरनिराळ्या वेळीं व निरनिराळ्या समाजस्थिति-संबंधें लिहिलीं असावी. ग्रीक लोक इलियडचे वेळीं बरेच रानटी स्थितीत होते, व रामायणाचे वेळीं हिंदू लोक इतके सुधारलेले होते कीं प्रीति व परस्पर अव्यभिचारिता हे गुण त्यांच्यांत उत्पन्न झाले होते, इतकेंच नाही तर लोकांचे जीव कीं प्राण होऊन गेले होते.

१८. समाजस्थिति सुधारत जाऊन शांतता होऊन लढाई व दंगे बंद झाले अशा वेळेस हे मनोविकार उत्पन्न झाले तेच कवींनीं कवींनीं हे विकार फार वाढविले व वर्णिले. फार विकसित स्थितीला आणिले असें म्हटलें पाहिजे. स्त्रीविषयक जितके मोहक मनोविकार आहेत, तितके कवींनीं आपले म्हणवून फार प्रेमानें वर्णिले आहेत; व वास्तविक ह्या विषयाइतका दुसरा कोणताही विषय कवींनीं इतका उत्तम बघविला नसेल व दुसऱ्या कोणत्याही विषयांत कवींचे इतके उपकार समाजावर नाहीत. मोठमोठ्या स्त्रीपुरुषांचीं पवित्र प्रेमचरित्रें, त्यांनीं परस्परांचीं सोसलेलीं दुःखें व शेषटी त्यांचे समागमामुळे झालेला आनंद यांजविषयीं कवींनीं अनेक हृदयंगम वर्णनें लिहून ठेविलीं आहेत.

हिंदुस्थानांतील कवींनीं सावित्री, तारा, सीता इत्यादि स्त्रियांचीं जीं मोहक चरित्रें लिहून ठेविलीं आहेत त्यांत वर्णन केल्याप्रमाणें पातिव्रत्य दुसरे कोठेंही सांपडणार नाही व पुनः तशीं चरित्रेंही कल्पिलीं जाणार नाहीत. सारांश प्रत्येक सुधारलेल्या समाजांत राज्यव्यवस्था कायम होऊन जिकडे तिकडे शांतता झाल्यावर पुरुषांचे अंतःकरणांत स्त्रियांविषयीं, ह्मणजे एकंदूर स्त्रीजातीविषयीं, प्रेमबुद्धि उत्पन्न होऊन व त्यांचे अवलापणावर दृष्टि देऊन त्यांचीं दुःखें कमी करण्याची इच्छा प्रचल होऊं लागली.

१९. रोमन लोकांत प्रथम एकसारख्या लढाया चालल्या होत्या अशा वेळीं

रोमन लोकांचें उदाहरण. बारबोरियन लोकांत अबलाभिमान अथवा शिव्हळरी उत्पन्न झाली. शिव्हळरीचें अद्याप प्राबल्य आहे.

द्वादश फलकांत (ह्मणजे प्रथम जो कायदा रोमन लोकांनीं लिहून ठेविला तो बारा फलकावर लिहून प्रसिद्ध केला होता) स्त्रियांस जें शोचनीय पारतंत्र्य ठेविलें होतें तें पुढें रोमन राष्ट्र वाढत गेल्यावर अशा प्रकारच्या मनोविकारांनीं पुष्कळ कमी झालें. पुढें पुढें रोमन स्त्रियांस इतकी स्वतंत्रता प्राप्त झाली कीं तशीं

आजपर्यंत स्त्रियांस कधींच कोठेंही मिळाली नाहीं, परंतु पुढें बारबोरियन (रानटी) लोकांनीं रोमन राष्ट्र उद्धस्त करून टाकिलें, तेव्हां पुनः स्त्रियांस नष्टचर्य आलें, व त्यांची स्थिति केवळ गुलामांप्रमाणें किंवा बाहुल्यांप्रमाणें झाली. पण जर्मन लोकांत पूर्वीपासूनच स्त्रियांविषयी चांगलीं मते असत. ह्यामुळें जेव्हां बारबोरियन लोकांत पुनः शांतता व भरभराट झाली, तेव्हां स्त्रियांस अनुकूल असे मनोविकार पुनः उद्भवू लागून इतके वाढले कीं आजपर्यंत स्त्रियांना इतका मान कोणींच दिला नाहीं, असा शिव्हळरी ह्मणून एक संप्रदाय त्या लोकांत पसरला. स्त्रियांना अगदीं दुःख न देणें इतकेंच ब्रीद ह्या अबलाभिमाना लोकांचें होतें असें नाहीं. त्यांजला जो कोणी त्रास देत असेल त्याचे जाचांतून त्यांस सोडवणें, त्यांची आज्ञा शिरसाबंध मानणें व कोणत्याही शूरत्वाच्या कृत्याबद्दल त्यांचे हातून बक्षीस घेणें हें महत्पुण्य आणि जन्मसार्थक समजत असत. शिकडों काव्यें आणि कादंबऱ्यांतून ह्या संस्थेचें वर्णन सांपडेल. कांहीं कांहीं प्रसंगां तर आपल्यास अगदींच कमी योग्यतेचे व तृणवत् समजून मोठे मोठे शूर लोकही एखाद्या स्त्रियेचे दासानुदास आपणास मानून घेत, मग ती सुंदर असो वा नसो. आयव्हान्हो, रिचर्ड इत्यादि स्त्रियांचे रक्षणकर्ते व बंदे सेवक ज्या समाजांत उत्पन्न झाले ते यूरोपांतील पाश्चात्य समाज धन्य झटले पाहिजेत. ह्याप्रमाणें शिक्षण वाढतां वाढतां व परस्परांचे ईर्ष्येनें अबलाभिमान इतका प्रबल झाला व त्याचें लोकांस इतकें वेड लागलें कीं शेवटीं तो अगदीं उपहासास्पद होऊन गेला. अलीकडे उद्योगाचा काल सुरू झाला, आणि पूर्वीं रानटी स्थितींत स्त्रियांचा फार छळ होत असे त्यावेळेस अशा अभिमानाची फार अवश्यकता होती; परंतु तो काळ आतां अगदीं नाहींसा झाल्यामुळें ही संस्था

लोकांना आवडेनाशी झाली. इतकेंच नाही, तर तिचा फारसा उपयोगही राहिला नाही. सरव्हांन्तीस ह्मणून एक कादंबरीकार स्पेन देशांत होऊन गेला. त्यानें डान क्विक्झोट ह्मणून ह्यासंबंधाची निंदापर एक प्रसिद्ध कादंबरी लिहिळी. तेव्हांपासून शिव्हलरीचें बंड मोडत जाऊन ती हल्ली योग्य प्रमाणानेंच लोकांत सुरू आहे. तत्रापि पाश्चात्य लोकांचा हा स्वभाव अद्यापि दृष्टीस पडतो आणि स्त्रियांचें अवलम्बत्व मनांत आणून बहुतकरून त्यांस अधिक सुख व अधिक मान देण्याविषयी ते नेहमीं शक्य असतात. पाश्चात्य लोक एखाद्या गाडींत किंवा समेत स्त्रियांना—मग त्या ओळखीच्या असोत किंवा नसोत, हिंदू असोत किंवा युरोपियन असोत—चांगली सुखकर बसण्याची जागा किती आनंदानें आणि हौसेनें सालीं करून देतात ? ह्या त्यांच्या मनःस्थितीची कल्पना आपल्या हिंदु लोकांस हल्लीं अगदींच नाही.

२०. असो. येथवर समाजांत शांतता होऊन प्रीति व अव्यभिचारिता इत्या-

अवलाभिमानामुल्लेखांचे चालीत फरक पडून स्वयंवराचा अधिकार स्त्रियांस प्राप्त झाला.

दि मनोविकार लोकांत कसे वाढत गेले व पाश्चात्य देशांत इतिहासदृष्ट्या त्यांचें कोठवर प्राबल्य होत गेलें हें दाखविलें. साहाजिकच आहे कीं ह्या मनोविकारांचा परिणाम लक्षाचे रीतींवर झाला. विवाहित स्त्रिया ह्मणजे केवळ गुरें व गुलामांप्रमाणें आहेत असें मानण्याचा सांप्रदाय कमी झाला, व पुरुष त्यांना प्रेमानें व उदारपणानें वागवूं लागले. दुसरें, स्त्रियांना पकडून किंवा विकत घेऊन लग्ने करण्याची चाल बंद पडली व त्यांना आपला नवरा स्वतःच पसंत करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. हल्लींच्या पाश्चात्य लोकांतील विवाहरीति पाहिल्या तर त्या दोन काळांतील रीतींचें मिश्रण आहेत असें दिसून येईल; ह्मणजे ज्यावेळेस लोक लढाऊ होते तेव्हांच्या लग्नाच्या रीतींप्रमाणें आपल्या मुलीस पाहिजे त्यास देण्याची बापाची सत्ता, आणि लोक सुधारत जाऊन अवलाभिमानां शाल्यानंतरच्या काळांत इच्छित पुरुषास वरण्याचा मुलीचा अधिकार, ह्या दोन तत्वांचें मिश्रण आहे असें मानिलें पाहिजे. हल्लीं मुलींचा हक्क जास्त बलवान होत चालला आहे, तत्रापि बापाची परवानगी मिळणें अवश्य आहे, आणि ती न मिळाली तर लग्न

होऊ शकत नाही, असा त्या बहुतेक लोकांत नियम आहे. आपल्या लोकांच्या लग्नपद्धतींत मात्र कोठे या स्वयंवराचा किंवा अवलामिमानतत्वाचा मागमूस या मितीस दिसत नाही. पण ह्याचें कारण वेगळें आहे. एका काळीं आपल्या लोकांतही स्त्रियांविषयी अत्यंत पूज्यबुद्धि होती, व त्यांस स्वयंवर करण्याचा अधिकार होता; परंतु कांहीं कारणांनीं (याचा उल्लेख पुढें येईल) स्त्रियांचा हा हक्क हळू हळू कमी झाला, व बालविवाह अमलांत आल्यामुळें स्वयंवराचा हक्की आपल्या देशांत कोठें पत्ता राहिला नाही. मार्गे उल्लेख आलाच आहे कीं हिंदुस्थानांत सुधारणा फार प्राचीन काळींच झाली होती, ह्मणजे ज्या वेळेस मीस व ट्राय येथें लोक बायका पकडून अथवा चोरून आणीत अशा वेळेस हिंदुस्थानांत शिव्हलरी अथवा अवलामिमानाचा काळ होता. सीता, द्रौपदी, दमयंती इत्यादि स्त्रियांचे वेळेस हिंदुस्थानांत बायकांची अत्युत्तम स्थिति होती असें ह्मटवें पाहिजे,* परंतु ते दिवस आतां फार लांब गेले. स्वयंवर कांहीं जातींत अनेक वर्षे सुरू होतें, परंतु अलीकडे शेंकडों वर्षे त्याचें हिंदुस्थानांत नांव निघत नसून जर पुराणांतरीं त्याचीं वर्णनें आपल्या कानावर न येतीं तर आपणास त्याची कल्पनाही झाली नसती.

२१. असो. हिंदुस्थानांत स्वयंवराचा काळ आला होता, तसाच इतर लोकांतही अवलामिमानाचा परिणाम झाला. रोमन

हिंदुस्थान व रोम व मुसलमान व हल्लींचे पाश्चात्य लोक यांचे उदाहरण.

लोकांचीही स्थिति स्त्रीस्वातंत्र्यासंबंधें सुधारली हें वर लिहिलेंच आहे. रोमन बादशाही स्थापन झाल्यापासून जी शांतता, जें ऐश्वर्य व जी सुधारणा रोमन लोकांस प्राप्त झाली त्याचें हें साहाजिकच फळ आहे. किंबहुना

रोमन स्त्रियांचे प्रस्थ फारच वाढून त्यांची स्वतंत्रता स्वच्छंदपणाचे सीमेस येऊन पोचली; कारण जी बंधनें लग्नसंबंधांत अवश्य व दितकर आहेत तीं नाहीशी होऊन गेलीं. पुढें बारबेरियन लोकांचीं राज्यें स्थापित होऊन शांतता झाल्यावर शिव्हलरीचें बंड कसें माजलें हें वर निर्दिष्ट केलेंच आहे. इकडे मुसलमान लोकां-

* ब्राह्मणांत कधीच स्वयंवर नव्हता असें कित्येकांचें मत आहे परंतु देवयानीचें उदाहरण येथें दिल्यास पुरें आहे. याज्ञविक्या अधिक उल्लेख दुसऱ्या लेखांत येईल

चा पैगंबर महंमद याचा धर्मविषयांत जू व ख्रिस्ती लोकांच्या चालीकडे रोंस असल्यामुळे त्याने आपल्या रानटी आरब लोकांतही स्त्रियांना हितकर चांगल्या चाली घालून दिल्या. बयांत आलेल्या स्त्रियांस आपला नवरा पसंत करण्याचा अधिकार दिला व एकाच वेळी चोहोंपेक्षा अधिक बायका करू नयेत असा निर्बंध केला. सारांश आरब लोकांचा रानटीपणा मनांत आणून होतां होईल तितकें स्त्रियांविषयींचे आपले उदार विचारास अनुसरून त्यांस अनुकूल असे कायदे महंमदाने घालून दिले.

२२. विवाहपद्धतीच्या संक्रमणसंबंधी इतिहासांत तिसरी पायरी म्हटली ह्मणजे मुलीने आपण होऊन नवरा पसंत करावा ही होय. या वेळेस परस्पर प्रेम व अव्यभिचारिता हींच विवाहित स्थितीचे सर्वस्व बनून राहिलीं होती. स्वहिताला पराङ्मुख होऊन केवळ परस्परांवर अत्यंत प्रीति करणें हेंच लक्षाचें चीज असे समजत असत. जशा पाश्चात्य देशांत अलीकडे तरुण स्त्रिया ऐहिक द्रव्योपभोगाच्या इच्छेनें श्रीमान् म्हाताऱ्यांशीं लग्न करितात, किंवा म्हाताऱ्या विधवा श्रीमान् असल्यास द्रव्याच्या लोभाने तरुण बाई त्यांशीं लग्न करितात, तसें करणें त्यावेळीं अत्यंत नित्य मानीत असत. जात किंवा कुलीनपणा ह्याचा फार विचार होत नसे; एखाद्या गरीब शेतकऱ्याच्या सुरेख मुलीने आपल्या कुरलकेशकलापाने आपल्या यजमानाच्या तरुण मुलास बांधून टाकावे, किंवा एखाद्या काउंटेसने आपले प्रेमपाश अगदीं क्षुद्र पण सुरेख अशा हायलंडर तरुणाभोंवतीं टाकावे. लौकिक स्थितीनें अगदीं विरुद्ध अशा जोडप्याचें परस्परांविषयीं प्रेम व निःसीम भक्ति यांविषयीं वर्णन करणें पाश्चात्य कवि व कादंबरीकारांस फार आवडत असे. तरी इतकें सचित आहे कीं हल्लींही पाश्चात्य देशांतील स्त्रीपुरुषांचे विवाहनिश्चय पुष्कळ अंशीं परस्पर प्रीतिनेंच होतात, व ही गोष्ट केवळ कविकल्पितच नाही, परंतु हमेशा प्रत्यक्ष अनुभवासही येते. * खरोखर तिकडील देशांत संसारांत स्त्रीपुरुषांचे पर-

* प्रिन्स आफ् वेल्सच्या प्रिय कन्येनें ड्यूक आफ् फाइफशीं लग्न केलें, तसें इकडे बहुतकरून झालें नसतें; व केवळ परस्परप्रीतीचा विचार करून मी अनुमोदन देतें, असें त्या वेळीं राणीसहेबांनीं म्हटल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे.

स्वराविषयीं अतिशय प्रेम, व परस्परांकरितां सहन केलिलीं मोठमोठीं दुःखें व निग्रह ह्यांचीं उदाहरणें वेळोवेळीं दृष्टीस पडतात, तीं पाहून चित्त फारच थक होऊन पूज्यबुद्धीनें भरून जातें, व अशा गोष्टी विवाहाच्या ज्या विशेष चाली आहेत त्यांमुळेच घडूं शकतात. आपण हिंदु लोक फारच निराळ्या स्थितीत वागलेले व वाढलेले; आपल्यास त्या प्रीतीची कल्पनाही करितां घेणार नाहीं. व आपल्या प्रीतीचें स्वरूप फारच निराळें होऊन राहिलें आहे. परस्परांच्या स्वभावांचा समाधानवृत्तीनें मेळ घालून घेणें; संताप न करितां परस्परांविषयीं असंतुष्ट स्थितीचा निग्रह करणें, हेंच प्रेम शेंकडा मव्याणणांच्या ठिकाणीं दृष्टीस पडतें, असें म्हटलें पाहिजे. असो. आपलेकडेही पूर्वीं हा काळ होता, व त्या वेळेस स्त्रीपुरुषांचा परस्पर प्रेमोत्कर्ष स्वयंवराच्या योगानें होत असे. आपलेकडेही कविवर्यांनीं वैवाहिक सुखाचें खरें रहस्य, प्रेमातिशय व अव्यभिचारी भक्ति, यांचीं अशीं अद्वितीय वर्णनें केलीं आहेत कीं त्यांसारखीं पुनः होणें दूरापास्तच आहे; परंतु ज्या कारणांनीं पाश्चात्य देशांतही लग्नाच्या रीतींत थोडा फेरफार केला, व ज्याविषयीं पुढें विवेचन केलें आहे, त्या कारणांनीं हा काळ निघून जाऊन त्याचे ऐवजीं बालविवाह वगैरे चाली हल्लीं जारनिं सुरू आहेत, व ह्मणूनच कवींचीं वर्णनें केवळ मृतवत्, निस्तेज, निरुत्साह वाटतात; व त्यांच्या स्वानुभवावरून यांतिक्चिन्ही घोष होत नाहीं. पाश्चात्य देशांतही व मुख्यत्वे अमेरिकेंत प्रीति व निःसीम भक्ति ह्यांचें प्राबल्य कांहीं विशेष कारणांनीं कमी होऊन इतर मनोवृत्तींचें वर्चस्व होऊं लागलें आहे हें ह्मणणें म्हणजे हेवापूर्वक समाधान करून घेणें आहे.

२३. बहुतेक लोकांत आजमितीस लग्नाचा व धर्माचा निकट संबंध

* ह्या तिसऱ्या स्थितीत एकपत्नीत्व हें साहजिक अमलांत आलें, हें निराळें सांगावयास नको. हिंदुस्थानांतही हें एकपत्नीव्रत फार श्रेयस्कर व प्रशस्य समजलें जातें, व त्याचें अनुकरणीय व अविस्मरणीय उदाहरण रामचंद्र व सीता यांचें प्रसिद्धच आहे. ह्या जोडप्याचें मोहक चरित्र लोकांसमोर इतकें हमेशा राहिलें आहे कीं बहुतेक लोकां राजेरजवाड्यांखेरीज ह्या व्रताचे अपवाद इतरांत फार थोडे सांपडतील.

लमाचा व धर्मसंस्काराचा हल्लीं सर्वत्र संबंध विसर्तो.

असलेला आपणास आढळतो. जितकीं सुधारलेलीं राष्ट्रे आपल्या नजरेस येत आहेत त्यांचे चालीप्रमाणें लग्नसमारंभास धर्मोपदेशकांची किंवा उपाध्यायांची मदत लागते व काहीं धर्मविधीही करावा लागतो. उदाहरणार्थ इंग्लिश लोकांत लग्न कायम होण्यापूर्वी बान्स ह्मणजे एक प्रकारची नोटीस प्रसिद्ध करावी लागते. वधूवरांस देवळांत जाऊन धर्मोपदेशकापुढें शपथ घ्यावी लागते, आणि त्यांपैकीं एखाद्या गोष्टीची उणीव झाली ह्मणजे बान्स प्रसिद्ध केल्या नाहींत, किंवा देवळांत वधूवर गेले नाहींत किंवा योग्य उपाध्यायानें लग्न ग्रंथि बांधली नाहीं तर तें लग्न अविधि ठरून फुकट जातें व अशा लग्नापासून झालेली संतति कायदेशीर समजली जात नाहीं. इतर ख्रिस्ती देशांतूनही अशाच प्रकारचे लग्ननियम अमलांत आहेत. धर्मविधीवांचून केवळ स्त्रीपुरुषांचे करार लग्नास पुरे होतात ह्मणजे पुरुषानें सांगितलें कीं मी तुझा नवरा आहे आणि बायकोनें कबूल केलें कीं मी तुझी पत्नी आहे ह्मणजे लग्न ठरतें. अशा रीतीचें विवाहबन्धन फक्त स्कॉटलंड देशांत कायदेशीर समजलें जातें; परंतु हा अपवाद खेरीज करून बाकी सर्व ख्रिस्ती राष्ट्रांचा असा नियम आहे कीं जर योग्य मानिलेले धर्मविधि झाले नसतील तर तें लग्न फुकट व निरुपयोगी आहे. मुसलमान लोकांचीही अशीच गोष्ट आहे; ह्मणजे लग्न मशिदींत लावावें लागतें व लग्नास काजीची गरज असून त्याच्यावांचून दुसऱ्यास लग्नग्रंथि बांधतां येत नाहीं. हिंदु लोकांतही पुष्कळ लग्नविधि उरकावा लागतो, व त्यांच्यांत देवळांत जाण्याची जरी गरज लागत नाहीं तथापि उपाध्याय पाहिजे, व निदान दान आणि लाजाहोम हीं व्हावींच लागतात. हिंदु किंवा मुसलमान लोकांत धर्मविधीशिवाय केलेलें लग्न कायदेशीर मानिलें जाईल किंवा नाहीं असा प्रश्न कोणी काढिल्यास त्याचें साधार उत्तर देतां येणार नाहीं, परंतु हा प्रश्न केवळ कल्पनिक आहे; लग्नविधीवांचून लग्न झाल्याचें उदाहरण आमच्यांत नाहीं व कदाचित् असा प्रश्नही आजपर्यंत उद्भवला नसेल. असो. हिंदुलोकांतही लग्नास धर्माची आवश्यकता लागते, तशीच जू, पारशी वगैरे लोकांतही हीच तऱ्हा आढळते. सारांश बहुतेक सुधारलेल्या लोकांत विवाह-

बंधन काहीं धर्मसंस्कार झाल्याशिवाय कायदेशीर होत नाहीं हें निर्विवाद आहे.

२५. आतां ही लग्नाची व धर्माची सांगड बहुतेक ठिकाणीं असलेली हल्लीं

पण हा संबंध पूर्वीं न-
व्हता याजविषयीं रोमन
व हिंदुलोकांचें उदाहरण.

आपणास आढळते ह्मणून ही सांगड ह्मणजे नेहमीं
अवश्यक आणि सार्वत्रिक असलीच पाहिजे असें
नाहीं व ती अनादिकाळापासून आहे असेंही ना-
हीं; परंतु ही अलीकडे पडली असावी असें आपणांस

विवाहेतिहासावरून दिसून येईल. पूर्वीं लग्नसंबंधास विशेष पवित्रता व दृढता
येण्यास धर्माची मदत बिलकुल घ्यावी लागत नसे, आणि उघडच आहे कीं
ज्या पूर्वींचे काळीं बायकांस बलात्कारानें हिरावून आणीत असत त्या वेळेस
अशा स्त्रीवर नव-याचा हक्क ठरविण्यास त्यानें तिला पकडून आणून आपल्या
ताब्यांत ठेविलें ह्यापलीकडे जास्ती पुराव्याची व युक्तीची कांहीं गरज नव्हती.
वरें, जेव्हां बायकांस पकडून आणणें बंद होऊन त्याचेऐवजीं त्यांस विकत
किंवा दान घेण्याची पद्धति सुरू झाली तेव्हांही लग्नसंबंधाचें गौरव संस्काराचे
मदतीनें जास्ती करण्याची समाजाला जरूरी वाटली नसेल; कारण पति आणि
पत्नी यांचा संबंध स्वामिसेवकभाषापलीकडे अजून गेला नव्हता आणि बा-
यकोच्या संबंधानें पाहिलें असतां लग्नास गुलामगिरीपेक्षा अधिक योग्यता
आली नव्हती. सारांश पूर्वस्थितींत धर्मसंस्काराची मदत लग्नसंबंधाला नव्ह-
ती, व त्याची त्यावेळीं जरूरीही नव्हती. हा सिद्धांत इतिहासाचे उदाहरणांवरून
स्पष्ट करितां येईल. रोमन लोकांत प्रथम जो लग्नविधि असे त्यांत धर्माचें
कांहीं एक अंग नसे. मात्र एक विक्री करण्याचा फार्स करीत असत, ह्मणजे
एक ताजवा आणून त्याच्या एका पारड्यांत नवरा कांहीं नाणें टाकीत असे
आणि दुस-यापार्शीं नवरीस बसवीत असत. तसाच लग्नाचा दुसरा एक मार्ग
असा असे कीं एक वर्षपर्यंत नव-याच्या वहिवाटीस बायको असली ह्मणजे
त्या उभयतांचें लग्न कायम झालें असें मानीत. ह्यापेक्षाही अधिक गोष्ट अशी
कीं जेव्हां रोमन राज्याचें प्रजासत्ताकत्व बुडालें व तेथें बादशाही सुरू झाली
तेव्हां तर रोमन स्त्रिया इतक्या स्वतंत्र झाल्या कीं त्यांनीं बरील कोएम्प्लिओ

(विकी) विधिही सोडून दिला व एक सालाच्या बहिवाटीलाही कांहीं युक्तनिं बाध आणीत असत. सारांश लग्न ह्मणजे धड करारही राहिला नाही किंवा धर्मसंस्कारही राहिला नाही. इतिहासकार ह्मणतो: “ एका दुर्जोतील स्त्रीपुरुष एके ठिकाणीं राहतात एवढीच गोष्ट लग्नाच्या पुराव्याला बस असे. ”

* हिंदुलोकांमध्येही पूर्वी कांहीं लग्नसंस्कार नसावा असे अनुमान होतें. आतां हिंदुलोकांचा इतिहास उपलब्ध झाल्यापासून त्या लोकांत धर्मशास्त्राच्या अतिशय असे ही गोष्ट खरी आहे, परंतु निदान गांधर्व किंवा आसुर लग्नाला धर्मसंस्काराची जरूरी नव्हती असें ह्मटलें तरी चालेल; कारण नवऱ्यानें बायको विकत घेतली किंवा परस्पर दोघांनीं प्रीतीनें लग्नसंबंध स्वीकारिला ह्मणजे त्याच्यापलीकडे विशेष सटपटीची कांहीं जरूरी दिसत नाही. कविशिरोमणि कालिदासानें आपल्या शाकुंतल नाटकांत दुष्यंत राजानें शकुंतलेला गांधर्व विधीनें वरिलें असें वर्णन केलें आहे त्यांत कोठें धर्मसंस्कार झाल्याचें कांहीं लिहिलें नसून परस्परांचे अनुमतानंतर लागलाच संभोग झाला आहे असें नाटकावरून दिसतें. सारांश गांधर्व विधींत यदाकदाचित् कांहीं कालानंतर कांहीं धर्मसंस्कार होत असेल, परंतु संभोगापूर्वी अशा संस्काराची जरूरी नाही तर तो संस्कार ह्मणजे निरुपयोगीच ह्मटला पाहिजे. एकंदरीनें हे विवाहविधि संस्काराशिवाय होत असत असें दिसतें, आणि पुराणांत जितके गांधर्व विवाह सांगितले आहेत तितके असेच कांहीं एक धर्मसंस्कार झाल्याशिवाय झाले असावे. उदाहरणार्थ यथाति राजानें देवयानीला विहिरींतून बाहेर काढिलें त्या वेळेस तिनें त्यास पति ह्मणून गांधर्व विधीनें वरिलें; परंतु पुढें लग्नसंस्कार झाल्याचें कांहीं वर्णन नाही.

२५. यावरून हा सिद्धांत खरा दिसतो कीं पूर्वी लग्न ह्मणजे एक धर्मसंस्कार आहे असें मानीत नसत, परंतु स्त्री ही एका प्रकारची जबरदस्तीनें, खरेदीनें किंवा बक्षिसा ऐवजी मिळविलेली मिळकत समजली जात असे. पाश्चात्य देशां-
हा संबंध पाश्चात्य देशांत जू लोकांपासून घेतला व पुढें ख्रिस्ती ध-

* बौद्ध लोकांतही लग्नाविधि नव्हता असें दिसतें.

माची नीतिमत्ता उत्तम
देवण्याकरिता धर्माचा
अधिकार लम विषयांत
पूर्ण ठरविला.

त लम ह्मणजे संस्कार ही कल्पना प्रथम यहुदी लोकांपासून उत्पन्न झाली असावी, व मोझीस ह्मणून जो त्याचा स्मृतिकार झाला त्याचे निर्बंधांत ह्या कल्पनेचे बीज दिसून येते. यहुदी लोकांची लमाची चाल इतर सेमिटिक व आर्यन लोकांहून भिन्न असे, आणि हे लोक धर्माचे बाबतींत ह्मणजे एकेश्वर मानण्यांत जसे अनादिकालापासून विलक्षण असत तसेंच लम ह्मणजे एक धर्मसंस्कार आहे असे मानण्याचा यांचाच पहिल्यापासून आग्रह असे. जू लोकांच्या ह्या लमरीति ख्रिस्ती लोकांनी स्वीकारल्या. इतिहासकार ह्मणतो: “ह्या पूज्य संस्काराचे मूळ, त्याचे महत्त्व आणि त्यांतील पतिपत्नीची कर्तव्ये हीं प्रथम सिनागाग ह्मणजे यहुदी लोकांच्या धर्मसंस्थेपासून उत्पन्न होऊन बायबलाचे आज्ञेप्रमाणे व ख्रिस्ती धर्मसभांचे निर्णयप्रमाणे कायम झालीं.” दुसरे एक कारण असें झालें कीं, ख्रिस्ती शकाच्या दोन शतकेपर्यंत त्या वेळच्या इतर धर्मापेक्षां ख्रिस्ती धर्म अत्यंत नीतिमान् असा त्या धर्माचा वाणा असे. विशेषेकरून लमसंबंध फार पवित्र, असें ख्रिश्चन लोक मानीत असत. किंबहुना त्या वेळेस रोमन लोकांत जी अतिनिय अनीति पसरली होती तिचा उच्छेद करण्याकरितां ख्रिस्ती धर्मरूपी शस्त्रच मनुष्यस्वभावानें हातीं घेतलें, असें झटलें असतां चालेल. यामुळे काय झालें कीं, ख्रिस्ती लोकांस आपलें वर्चस्व राखण्याकरितां साहजिकच लमाचे बाबतींत कडक नियम करावे लागले, व त्या नियमांचा पूर्णपणें अंमल बसावा ह्मणून लमाचे बाबतींत दुसरेस करण्याचा अधिकार ख्रिस्ती धर्माधिकाऱ्यांस द्यावा लागला. लमे देवळांतच झालीं पाहिजेत असा एक नियम ठरला. अतिनिकटच्या स्त्रीपुरुषांचे विवाह धर्मांत नियम मानिले असल्यामुळे धर्माधिकाऱ्यांनीं ते बंद केले. तसेंच कारणावांचून होणारे व स्वेच्छाचारी घटस्फोट त्यांनीं मना केले. एक पत्नी जिवंत असल्यास दुसरी न करण्याविषयी बायबलाची आज्ञा सक्त रीतीनें अमलांत आणिली, आणि ह्या नियमाविरुद्ध वागणाऱ्या लोकांस ख्रिस्तीधर्मसंस्थेनें, त्यांचीं लमे रद्द करणें, त्यांची संतति अनौरस ठरविणें इत्यादि ऐहिक शिक्षा ठेविल्या होत्या. इतकेंच नाही, परंतु ते अशा लोकांस बहिष्कृतही करीत असत.

सारांश ख्रिस्ती धर्माप्रमाणें लग्न हा एक धर्मसंस्कार बनून गेला, व लग्नसंबंधीं गुन्हे करणें ह्मणजे परमेश्वराचे अपराध करणें असें ठरून गेलें. ह्याप्रमाणें ख्रिस्ती धर्मांनं विवाहास मोठ्या पदवीस चढविलें. तत्रापि जोंपर्यंत रोमन लोकांची बादशाही कायम होती तोंपर्यंत रोमन लोकांच्या चालीवर ख्रिस्ती धर्माचा पूर्ण पगडा बसला नाहीं, व ख्रिस्ती धर्माधिकारी त्यांची ह्यासंबंधानें जी निर्भर्त्सना व त्यांस बहिष्कार वगैरे शिक्षा करीत त्यांचेमुळे जरी रोमन लोकांचे मनांत पापभीरुत्वाचा जोर कधीं कधीं होत असे तत्रापि त्यांच्या विवाहचालीवर त्याचा फारसा परिणाम घडला नाहीं. जस्टिनियन बादशहाचे देखील माजिस्ट्रेट लोक धर्माधिकाऱ्यांचें लग्नसंबंधांत आपल्यावर वर्चस्व आहे असें कबूल करीत नसत, आणि ह्या बाबतींत आपल्या पुर्वीच्या चालीप्रमाणेंच ते ठराव देत असत. जस्टिनियन बादशहा स्वतः देखील विवाहसंबंधानें प्रश्न निघाल्यास पूर्वीचे ह्मणजे ख्रिस्ती नव्हेंत असे जे रोमन कायदेकार होऊन गेले त्यांचे ग्रंथांचा आधार घेत असे, व पांडेक्ट व कोडमध्ये जो विवाहाचा कायदा जस्टिनियननं उतरून घेतला आहे त्यांत धर्मसंबंधाचें तत्त्व मुळींच नसून फक्त न्याय, राजनीति आणि स्त्रीपुरुषांची नैसर्गिक स्वतंत्रता या तत्त्वांवर तो रचिला होता. असो. ह्याप्रमाणें रोमन लोकांचे लग्नाचे चालीवर जरी ख्रिस्ती धर्माचें पूर्ण वर्चस्व झालें नाहीं तथापि जेव्हां जर्मनी व सिलेसियाचे रानटी लोकांनीं रोमन राज्याचा विध्वंस केला त्या वेळस मात्र त्या लोकांनीं ख्रिस्ती विवाहशास्त्र पूर्ण कबूल केलें; कारण हे लोक आधींच ख्रिस्ती झालेले असून त्यांच्यांत स्त्रियांना फार उत्तम रीतीनें वागवात असत. जर्मन लोकांतील स्त्रीपुरुषांच्या परस्पर नेकीविषयीं तर फार प्रसिद्धि असे. तेव्हां अर्थात्च ख्रिस्ती धर्माचे कडक नियम ह्या लोकांस फारसे त्रासदायक न वाटून ते सहजच त्यांनीं कबूल केले; परंतु पुढें पुढें धर्मभोळेपणा फार वाढत जाऊन शेवटीं ह्या लोकांवर पोपांचा इतका पगडा बसला कीं, राजे लोकांचीं आणि सरदारांलोकांचीं लग्नें देखील धर्माविरुद्ध ठरवून पोप तीं रद्द करीत असत; व तसेंच मनास येईल त्या राजाची व सरदाराची संतति अशास्त्र ठरवून त्यांस वारसदारीचा हक्क पोपचूं नये असेंही ठरविण्याचा अधिकार त्यांनीं बळकाविला. सारांश लग्नाचे बाब-

तीत पोप व इतर धर्माधिकारी यांचा पूर्ण अधिकार आहे असे लोकांनी कबूल केले. ही गोष्ट रोमन राष्ट्राचे पश्चिमेकडील भागाची झाली. पूर्वेकडील भागात जरी काही दिवसपर्यंत रोमन लोकांच्या जुन्या वाईट चाली कायम राहिल्या, व तिकडील बादशहा कान्स्टांटीनोपल येथील पाट्रियार्कस-जसे इंग्लंडचे जान व फ्रान्सचे हेन्री बगैरे राजे पोपास मान देत असत-तसा मान देत नसत, तरी धर्मबंड वाढत गेल्यामुळे तिकडेही ख्रिस्ती धर्माची लग्नपद्धति काही काळाने अपलांत आली.

ह्याप्रमाणे युरोपांतील राष्ट्रांचे लग्नपद्धतीचा आणि धर्माचा अनिवार्य संबंध जडून गेला. हा संबंध प्रथम यहुदी लोकांपासून घेऊन ख्रिस्ती धर्माने दृढ केला; कारण रोम व ग्रीस येथील त्या वेळच्या धर्मापेक्षा आमची नीति फार उत्तम आहे असे प्रत्यक्ष सिद्ध करून दाखविण्याची त्या वेळच्या ख्रिस्ती लोकांची फार उत्कट इच्छा असे, व पुढे हाच संबंध केवळ जुलुमी बनून गेला, ह्याचें कारण बारबेरियन लोक हे स्वभावतःच लग्नविषयांत नीतिमान व धर्मभोळे होते हेच होय; परंतु अलीकडे युरोपांतील लग्नसंबंध ख्रिस्ती धर्माचे कवजांतून सुटत चालले आहेत, कारण ख्रिस्ती धर्माचे विवाहनियम कडक व हल्लींच्या पाश्चात्य सुधारणेच्या कल्पनेला काही अंशी प्रतिकूल असे आहेत. याविषयी लवकरच पुढे उल्लेख केला जाईल; तत्रापि इतकी गोष्ट निर्विवाद आहे की, कित्येक शतकेपर्यंत धर्माधिकाऱ्यांची सत्ता विवाहाचे बाबतीत अनियंत्रित होती, व अजूनही पुष्कळ अंशी आहे, व लग्नाचे संबंधी सर्व विवाद इक्लिझियास्टिकल कोर्टांत फैसल होत असत. इंग्लंड देशांत मृत पत्नीचे बहिणीशी विवाह केला असता तो अशास्त्र अजूनही मानितात.

२६. असो. ह्याप्रमाणे पाश्चात्य देशांतून विवाहाचा आणि धर्माचा निकट संबंध पडून गेला. हिंदुस्थानांतही याप्रमाणेच ही सांगड फार लवकर जडली. त्याचें बीज असें दिसतें की, जे जे लोक अत्यंत धार्मिक आहेत व ज्यांच्या धर्मसंस्था सूक्ष्म व विस्तृत अशा बनून गेल्या आहेत अशा लोकांत धर्माची व विवाहाची

हिंदुस्थानांत धर्माचा व विवाहाचा संबंध फारच लवकर झाला, याचें कारण सर्व उत्तम धर्माचा कल नीति, समाज, राज्य इत्यादि विषयांत नियम धाडून देण्याकडे आहे.

संगति होणे फार साहजिक असते. उदाहरणार्थ जू (यहुदी) लोकांची धर्मनिष्ठा अत्युत्कट होती हे इतिहासप्रसिद्ध आहे. कारण आज हजारों वर्षे-पर्यंत शेंकडों परधर्मी लोकांनी त्यांचा पाडाव करण्याचा यत्न केला व त्यामुळे ते परतंत्रही झाले आहेत तरी त्यांचा धर्म अद्याप जशाचा तसा अविच्छिन्न कायम आहे. तसेच ख्रिस्ती लोकही मोठे परधर्मासहिष्णु आहेत, व त्यांनी इतर धर्मांशी आणि स्वजात पाखांड्यांशी जशा भयंकर लढाया मारिल्या आहेत तशा दुसऱ्या कोणीही मारिल्या नसतील. ख्रिस्ती धर्म स्थापन झाल्यापासून ख्रिस्ती धर्माचा इतिहास ह्मणजे एरायनस्, निओफाईटस्, मनाथेलाईटस्, एकाना-क्लास्ट, पलाईटस्, विल्कीफाईटस् इत्यादि अनेक पाखांड्यांशी व मुसलमानी धर्मांशी ज्या टकरा मारिल्या त्यांचा इतिहास समजला पाहिजे. मुसलमानांशी लढून पॅलेस्टाईन प्रांत परत घेण्याकरितां तीन शतकेपर्यंत तंटा चालला होता व लाखों मनुष्यांचे बळी पडले. शेवटीं प्राटेस्टंट धर्मावरूनही मोठा भयंकर युद्धप्रसंग झाला. सारांश यहुदी व ख्रिस्ती लोकांची धर्मश्रद्धा विलक्षण आहे व ह्मणूनच त्या लोकांत विवाहाचा आणि धर्माचा अनिवार्य निकट संबंध आहे, व जसें अलीकडे पाश्चात्य देशांत धर्मबंधन शिथिल झालें आहे त्याप्रमाणेंच विवाहपद्धतीही हळू हळू ख्रिस्ती धर्मापासून स्वतंत्र होऊं पाहत आहे. दुसरे उदाहरण मुसलमानी धर्माचें घ्या. हाही धर्म मोठा परधर्मासहिष्णु आहे व त्यांतही विवाहनिधम धर्माचे बाबतींत गोवून दिले आहेत. त्याप्रमाणेंच हिंदुलोकांची अत्यंत धर्मनिष्ठपणाविषयी प्रसिद्ध आहेत, व जरी धर्माकरितां फारशा लढाया त्यांनीं मारिल्या नाहींत, तथापि स्वधर्म न सोडण्याविषयी त्यांचा चिकटपणा महेशूर आहे. सारांश हिंदुधर्मांत लग्न ह्मणजे एक धर्मविधि असें ठरून गेलें आहे व ते इतकें बळकट कीं इतर धर्मांपेक्षा आपल्या धर्मांत लग्नाचे संबंधांत फार कडकपणा बाळगिला आहे, व त्यापासून आपलें अत्यंत हित तसेंच नुकसा नही झालें आहे. असो. धर्म आणि विवाह यांची सांगड होण्याचें दुसरें एक कारण असें आहे कीं, जो धर्म विस्तृत व प्रौढ दृष्टेस येतो त्यांत बहुतेकरून नीति व राज्यव्यवस्था यांचाही समावेश होऊं लागतो. पृथ्वीवरील उत्तम धर्मांनीं नीतितत्त्वे धर्मविषयांत गोवून दिली आहेत व नीतिविषयक अपराधांस

धार्मिक शासन कायम ठेविलें आहे; कारण ह्या शासनाचे भीतीनें तरी अज्ञान-जनांनीं नीतिपंथ सोडूं नये असा धर्माचा कटाक्ष असतो. मग विवाहशास्त्र-ज्यावर समाजनीति एक अशी अवलंबून आहे तें धर्मांत गोवून ठेविलें आहे त्यांत आश्चर्य कोणतें ? किंचहुना हिंदुस्थानांतील ब्राह्मणांनीं आणि रोमच्या पोपांनीं राजकीय बाबतींत देखील आपली सत्ता वाढविली; मग विवाहाची काय कथा ! !

२७. हिंदुस्थानांत धर्मविषयक विवाहशास्त्र कसें होऊन गेलें हें वर सांगितलें. ही उपपत्ति सुयुक्तिक असो किंवा नसो,

लघ्न हा संस्कार वर-
ल्यामुळें स्त्रियांचें नुक-
सान झालें, लग्न हें स्त्रियां-
स अवश्यक ठरलें व पु-
रुषास पुत्रप्राप्ति किंवा
नरकनाशाकरितां जरूर
आहे.

आपलें विवाहप्रकरण धर्मशास्त्राचें अंग होऊन जाऊन पाश्चात्य लोकांपेक्षां आपल्यांत धर्माची सत्ता चलवत्तर होऊन दुष्परिणामास कारणीभूत झाली हें निर्विवाद सिद्ध करितां येईल. कारण पाश्चात्य लोकांत लग्न धर्मविषयक झालें हें खरें; परंतु लग्न

करणें न करणें हें तरी लोकचि खुषीवर होतें व त्यांत धर्माची जबरदस्ती नव्हती. परंतु हिंदुस्थानांत स्त्रियांचें लग्न होणें हा एक अवश्यक धर्मविधि होऊन गेला आहे, म्हणजे त्यांस लग्नाशिवाय गति नाही. जसें हिंदु पुरुषांस मौजिवन्धन, किंवा खिस्ती लोकांस बाप्तिस्मा, मुसलमान लोकांस सुंता व पारशी लोकांस किश्न, हे विधि अवश्यक व परलोकांत उत्तम गतीचे साधक आहेत तसेंच हिंदु स्त्रियांस लग्न हें अवश्यक आहे. तसेंच लग्न केल्याशिवाय स्त्रियांस वैदिक कर्मांचा अधिकार नाही. वेद तर तिला पठन करितां येत नाहीच, कारण स्त्रियांना स्वभावतः शुद्रवत् मानिलें आहे. परंतु लग्न झाल्यानंतर स्त्रियांस लागलाच असा स्पृहणीय अधिकार प्राप्त होतो कीं पति-सन्निध बसून तिनें वैदिक कर्मे नित्य करावीं. जर वैदिक कर्माशिवाय सुग-ति नाही व लग्न केल्यावाचून त्या कर्मांचा अधिकार प्राप्त होत नाही, तर ल-ग्नचा अवश्यकता स्त्रियांस किती बरें आहे ! ही स्त्रियांची गोष्ट झाली. पुरुषांसही लग्न म्हणजे एका अर्थी उत्तम गति प्राप्त होण्याचें एक साधन झालें आहे. ब्रह्मचारी व्रतानें वैदिक कर्मे करून व्रतस्थ राहिल्यास पुरुषास उत्तम गति आहेच, परंतु व्रतवैकल्य मनुष्याचे हातून पडतें त्याला कसें करावें ! व व्रतवै-

कल्य शाल्यास गृहस्थाश्रम धेऊन पुत्रप्राप्ति शाल्याशिवाय गति नाही. सारांश विवाहसंबंधानें हिंदू व ख्रिस्ती ह्या धर्मांत फार फरक आहे. ख्रिस्ती धर्मांत आपल्याप्रमाणें प्रत्येक अविवाहित पुरुषानें ब्रह्मचारीच असलें पाहिजे असें नाही व अविवाहित स्त्रियांसही गति नाही असें नाही. अविवाहित स्त्रीपुरुषांचे हातून जरी चुक्या घडल्या तरी ख्रिस्ती धर्माप्रमाणें परमेश्वराची उपासना करून त्यांस सुगति मिळवितां येते, परंतु आपल्या त्याविषयी कल्पना अगदीं वेगळ्या आहेत; आणि परलोकांत जर सुखप्राप्ति पाहिजे असेल तर प्रत्येक स्त्रीचें लग्न झालेंच पाहिजे व प्रत्येक पुरुषानें लग्न करावें हें फार चांगलें. ह्यामुळे असें झालें आहे कीं हिंदुस्थानांतील प्रत्येक मुलीचें लग्न शाल्यावांचून राहत नाही व बहुतेक मुलांचीं लग्नें होऊन जातात व ह्यामुळे योग्य वधूवरें होत नाहीत. एखादा ह्या-तारा पुरुषही धर्माज्ञा पाळण्याकरितां (पुत्रप्राप्तीकरितां) लग्न करण्याची सट पट करीत असतो, सारांश आपल्या लोकांत लग्न ह्मणजे अवश्यक आणि पुण्य-प्राप्तीचें प्रथम साधन बनून राहिलें आहे.

२८. धर्माचा व विवाहाचा निकट संबंध पडल्यामुळे मुलींचीं लग्नें लवकर करण्याचा संप्रदाय कसा पडत गेला व विधवा-संन्यासाची चाल पडण्यासही बहुतकरून हेंच कारण कसें होत गेलें असावें इत्यादि विवेचन पुढील भागांत सविस्तर करण्याचा प्रसंग येणार आहे.

२९. ह्या ज्या वरील धर्मसंबंधाच्या अटी लक्षांत पडल्या त्याशिवाय दुसऱ्याही कित्येक लहानसहान अटी लवकरच उत्पन्न झाल्या. लाजाहोम आणि सप्तमही हा धर्मविधि अवश्यक झाला. परगोत्रविवाहाचाही निबंध ठरून गेला. अशा सगोत्र सप्तवर विवाह लागलेल्या मुलींची अत्यंत दुर्दशा होते. धर्मशास्त्राप्रमाणें तिचें एकवार लग्न झाल्या कारणानें दुसरें होऊं शकत नाही, व जें लग्न झालें त्यांत सगोत्रतेमुळे नवऱ्याच्या व्यवहारास ती उपयोगी नाही. ती मातुश्रीप्रमाणें आहे असें नवऱ्यानें मानिलें पाहिजे. एकूण त्या विचारास इकडे कूप तिकडे विहीर असें होतें. ज्योतिषशास्त्राच्याही अटी

विवाहसंबंधांत घुसल्या व त्यांतील कांहीं अवश्यक आणि कांहीं ग्राह्य पक्ष अशा ठरल्या. लग्नाला अमुक मास मात्र योग्य व त्यांतील अमुक तिथी ठरलेल्या असून ग्रहस्थितीही इष्ट असावी लागते. गुरुशुक्रास्तांत लग्न होत नाहीत. कांहीं जातींत तर हें वेड इतकें आहे कीं गुरु कन्यागतीं आल्यावांचून त्यांच्यांत लग्न होत नाहीत; ह्मणजे बारा वर्षपर्यंत लग्नाचा काळच नाही; ह्मणून विचाऱ्या आईबापांस मुलांचीं पाळण्यांत लग्न लावावीं लागतात, व नवरा न मिळाल्यास श्रीरुणाशीं मुलीचें लग्न लावावें लागतें. नवरानवरीच्या पत्रिका जुळल्या पाहिजेत, व नवरीचे जन्मपत्रिकेंतील कांहीं नक्षत्र किंवा ग्रहस्थिति नवऱ्याला किंवा सासऱ्याला किंवा सासूला अनिष्ट असल्यास त्या मुली कोणी करीत नाहीत. जरी हे बरील ज्योतिषाचे नियम केवळ शास्त्राज्ञा नाहीत व त्या अकारणीं प्रायश्चित्त प्राप्त होत नाहीं तथापि भोंवत्या लोकांचे मनावर त्यांचा परिणाम झाल्यावांचून राहत नाही व बहुतकरून हिंदु लोक बधूवरांचे पत्रिकेचा विचार केल्यावांचून लग्न करीत नाहीत. धर्म-संबंधी व ज्योतिषसंबंधी ज्या आणखी बारीकसारीक अनेक अडचणी आहेत त्या सविस्तर देणें फार कंटाळवाणें होईल. बरील उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल कीं हिंदुस्थानांत विवाह ह्मणजे एक धर्माची बाब हा संबंध पूर्णपणें अमलांत आहे, आणि हें साहजिकच आहे, कारण आपल्या ह्या विश्वव्यापि हिंदु धर्मांत लग्नविषयकच काय परंतु सर्व सामाजिक आणि राजकीय संबंधही गोंवून टाकिले आहेत.

आतां पाश्चात्य देशांप्रमाणें इकडेही धर्माचें प्राबल्य विवाहविषयांतून कांहीं अशीं कमी होत चाललें आहे असें दिसून येईल. पूर्वी एकाकाळीं हें धर्माचें प्राबल्य इतकें होतें कीं लग्न ह्मणजे ऐहिक सुखाकरितां नव्हेच; केवळ अभिहो-त्रादिक वैदिक कर्में पुरुषांना करितां यावीं, परलोकप्राप्त्यर्थ पुण्यसंचय करितां यावा म्हणूनच लग्न करावयाचें, व आन्त्रवृक्षाचे सुगंध, छाया इत्यादि प्रमाणें लग्नाचीं ऐहिक सुखें ह्मणजे केवळ आनुवंशिक आणि मर्त्य शरीराचे सहा जुलमी शत्रूंपैकीं अग्रगण्य शत्रूचा कांहींअशीं मान राखणें, असें समजत असत, परंतु ही समजूत आतां बहुतेक कमी झाली आहे. पूर्वीप्रमाणें अभि-

होत्र हें आतां अवश्यक राहिलें नाहीं, आणि विवाहाचे प्रथम दिवशीं जो स्मार्ताभि सिद्ध करावयाचा तो आमरणांत प्रदीप्त ठेवण्याचा असून आतां बहुतेकरून त्याचें आवाहन व विसर्जन त्याच दिवशीं करितात. तत्रापि पूर्वीच्या समजुती लोकांच्या मनास चिकटून राहिल्या आहेत, व वास्तविक रितीनें आतां जरी कन्यादानोत्तर मुख्य विधि कांहींच राहत नाहीं तत्रापि नांवाला तरी एक दोन दिवस स्मार्तांमीची सेवा होते.

३०. ह्याप्रमाणें विवाहाचे वावर्तीत धर्मांचें प्राबल्य कसें शिरलें याचें निरूपण झालें; ह्मणजे बहुतेक धर्मांची प्रवृत्ति परमेश्वराविषयीं मनुष्याचें कर्तव्य काय आहे इतकेंच ठरविण्याकडे नसून मनुष्यांनीं परस्परांशीं कसें वागावें या विषयांत ह्मणजे सामाजिक व राजकीय

संबंधांतही नियम घालून देण्याकडे असते, ह्यामुळे धर्मांची व विवाहाची सांगड पडली. तसेंच या सांगडीपासून स्त्रियांच्या संबंधानें पाहतां अनेक नडी कशा उत्पन्न झाल्या हेंही सांगितलें, व या संबंधापासून समाजनीति कशी सुधारली याचेंही दिग्दर्शन झालें. रोमन राष्ट्राची नीति अनेक कारणांनीं बिघडली होती ती ख्रिस्ती धर्मानें विवाहशास्त्राचे कडक निर्बंध करून सुधारली. आपल्या देशाचा इतिहास जरी साद्यंत उपलब्ध नाहीं तत्रापि, जेव्हांपासून परस्थ लोक इकडे येऊं लागले तेव्हांपासून ह्मणजे आलेकशांडाच्या वेळेपासून हिंदु लोकांच्या वैवाहिक नीतिमतेविषयीं परस्थ इतिहासकार नेहमीं प्रांजलपणें स्तुति करितात, व या प्रसंगनीय स्थितीचें हेंच कारण आहे कीं धर्मांचा विवाहविषयांत पूर्ण संबंध जडल्यामुळे साहजिक आपल्या देशांत लोकस्थिति चांगली राहिली. हें धर्मबंधन अद्याप आपल्या देशांत शिथिल झालें नाहीं, व जरी कांहींअंशीं धर्मांच्या अटी कमी होऊन स्त्रियांचें दुःख कमी होणें इष्ट आहे तरी एकंदरीत ही गोष्ट पुष्कळ अंशीं अभिनंदनीय आहे; कारण पाश्चात्य देशांतून धर्मबंधन शिथिल होऊन विवाहपद्धतीवर कसा परिणाम घडत चालला आहे याजविषयीं आपल्यास आतां विचार करणें आहे. हा परिणाम ह्मणजे विवाहसंक्रमणाच्या इतिहासांतली चवथी पायरी होय व त्याची दिशा विवाहास

केवळ कराराचें स्वरूप आणण्याकडे असून हा परिणाम अनेक कारणांनीं स्पृहणीय नाही याजविषयी पुढील विवेचनावरून सहज अनुमान होण्यासारखें आहे.

३१. परंतु ह्या चवथ्या गोष्टीचें विवेचन करूं लागण्यापूर्वी इतकें सांगितलें पाहिजे कीं हें कारण अजून हिंदुस्थानांत उत्पन्न

आपल्यांत जे आठ विवाह सांगितले आहेत ते आतांपर्यंत दिलेल्या संक्रमणेतिहासाचे पूर्ण वर्तक आहेत, व आपल्या चालीवरूनही ह्या इतिहासाचें पुष्टीकरण होतें.

सालें नाहीं. तात्पर्य हें कीं आपल्या लोकांत अद्याप पाश्चात्य सुधारणेचें फळ दृष्टीस पडूं लागलें नाहीं व म्हणूनच ह्यापुढें हिंदुस्थानाचें उदाहरण घेतां येणार नाहीं. हिंदुस्थानांत येथवरच मजल पोचली आहे ह्मणजे प्रथम स्त्रीपुरुषांचा अनियमित व्यवहार,

नंतर लग्नसंस्था, व स्त्रियांचें दास्यत्व, नंतर स्त्रियांविषयीं उदारबुद्धि व प्रीति, त्यापासून झालेली स्त्रियांची उन्नति, व त्यांचे स्वयंवर करण्याचे अधिकार, नंतर धर्माचें प्राबल्य; त्यापासून झालेली एकपक्षीं नीतिमत्ता व इतरपक्षीं स्त्रियांची अवनति. हा जो लघाचा इतिहास येथवर झाला त्या हकीकतींत आपलाही देश अंतर्गत आहे. इतकेंच नव्हे, परंतु असा चमत्कार आहे कीं आपल्या धर्मशास्त्रांत ह्या सर्व स्थितीचें प्रतिबिंब अजून राहिलें आहे. हिंदुधर्मांत कांहीं युक्तिप्रवादानें ज्या ज्या स्थिति होऊन गेल्या, त्या सर्व संभाळून ठेविल्या आहेत. आपल्या शास्त्रांत जीं आठ प्रकारचीं लग्ने वर्णिलीं आहेत तीं केवळ कल्पनेचीं आहेत असें समजू नये. तर ज्या ज्या स्थितीतून लग्नपद्धति बदलत गेली त्याचें एक उत्कृष्ट दर्शक आहे असें समजलें पाहिजे. स्मृतींतून आठ विवाह घेणेंप्रमाणें सांगितलें आहेत: ब्राह्म, दैव, प्राजापत्य, गांधर्व, आशुर, राक्षस आणि पैशाच; व ते उत्तरोत्तर नीच मानिले आहेत, परंतु हीच व्यवस्था उलट केली तर विवाह कसकसे हिंदुस्थानांत सुधारत गेले ह्याचें हीच मालिका दर्शक आहे. पैशाच विवाह ह्मणजे अनियंत्रित स्त्रीपुरुषसमागम; राक्षस म्हणजे बायको पकडून आणणें; व हें स्त्रियांचे दास्यत्वाचें चिन्ह आहे. आशुर म्हणजे बायको विकत घेणें; गांधर्व ह्मणजे स्त्रियांनीं पुरुषास वरणें. ह्या काळांत परस्परांचें प्रेम आणि समान हक्क असलेले दिसून येतात, व बाकी राहिलेले चार विवाहसंप्रदाय धर्मप्राबल्याचा काळ दर्शवितात. प्राजापत्य विधीचे वेळेस तर बधूवरांस दोन गाई देऊन बाप सांगतो कीं तुम्हीं दोघें धर्मा-

चरण करा. बाह्य विवाहांत धर्माचें प्राबल्य काहीं कमी आहे. सारांश हे आठ विधि विवाहरूपी थर कसे बदलत गेले हें स्पष्टपणें दाखवितात. आपल्यांतील लभ्यरीतींचा विचार केला असतांही असें दिसून येईल कीं जसजशी नीच जात तसतशी त्यांच्यांत फार प्राचीन लभ्यपद्धति सांपडेल. सर्वांत श्रेष्ठ ब्राह्मण वर्णांत ब्राह्मण विवाह राहिला आहे, परंतु इतर कांहीं वर्णांत अद्याप बायका विकत घ्याव्या लागतात, म्हणजे मुली कधीं हुंडा देत नाहीत परंतु मुलालाच उलट द्यावा लागतो. कांहीं वानिये लोकांत नव-याला हजारों रुपये खर्च करावा लागतो. कांहीं नीच जातींत बायका पकडून आणण्याचें चिन्ह तरी राहिलें आहे; म्हणजे शुद्धांत नव-याचे हातांत तलवार किंवा कट्यार असावी लागते. याचा अर्थ जशी काय तलवारबहादुरी करून बायको मिळविली असा दिसतो. आतां गांधर्व आणि पैशाच विवाहाला जागाच राहिली नाही; कारण समाजव्यवस्था सुरळीत सुधारलेली झाल्यामुळे अनियमित स्त्रीपुरुषांचे व्यवहार कोठून राहणार; किंबहुना पैशाच विवाह इल्लीं शिक्षेस पात्र होईल. तसेंच लहानपणीं लग्न करण्याच्या चालीमुळे गांधर्वालाही जागा उरली नाही. सारांश विवाह म्हणजे काय आणि त्याच्या चालीरीती कशा बदलत गेल्या त्याचा जो इतिहास दिला आहे त्यास आपल्या धर्मशास्त्रांत सांगितलेले आठ विवाह व आपल्या लोकांतील लग्नाच्या चाली यांचे योगानें चांगलें पुष्टिकरण येतें.

३२. पाश्चात्य देशांत, विशेषकरून अमेरिकेंत स्त्रियांना लग्नाचे बाबतींत पूर्ण स्वतंत्रतेचे हक्क मिळावे असें कांहीं स्त्रियांस आणि त्यांचा पक्ष धरून भांडणाऱ्यांस व नास्तिक लोकांस वाटूं लागलें आहे. सुधारणेच्या प्रसारान किंवा जगामध्ये जो एकसारखा ज्ञानविकास होत आहे त्यामुळे स्त्रियांचे अंगी उद्योग करण्याचें सामर्थ्य आणि योग्यता येत चालली असल्यामुळे पुरुषांचें आपल्या बरील जोकड अजीवात फेंकून देऊन आपण अगदीं स्वतंत्र व्हावें अशी त्यांस इच्छा उत्पन्न झाली आहे. (परंतु

पाश्चात्य देशांत स्त्रियांची अत्युच्च स्थिति मान, बुद्धि, कौशल्य, इत्यादि गोष्टींत झाली आहे. योग्य शिक्षण दिल्यास त्या लढाईत ही पुरुषांची बरोबरी करू शकतील.

ह्या सुधारणेमुळे मानवी स्थिति विशेष चांगली होईल किंवा आहे तशीच राहील किंवा तीत इतरांपेक्षा अधिक घोटाला होऊन ती निरुप होईल याचा जगनि-
यंत्या परमेश्वराचाचून दुसऱ्यास आज निर्णय करितां येणें अशक्य आहे.)
सुधारलेल्या आणि सुधारणेच्या पंथांत असणाऱ्या प्रत्येक समाजांतील स्त्रियांस हल्लीं जे स्वतंत्रतेचे हक्क मिळत आहेत ते पूर्वीच्या काळीं त्यांच्या आयांच्या किंवा आज्ञांच्या स्वप्नांत देखील आले नसतील. तसेंच शिक्षणाच्या परिणा-
मानें उदार झालेल्या मनाचे लोकांस स्त्रियांविषयीं मोठा कळवळा आहे व कोणत्याही सामाजिक कृत्यांत त्यांस मोठ्या आदरांनं आणि हौसेनं प्रथम मान देण्याविषयीं ते फार तत्पर असतात. जेवणाचे वेळीं किंवा नाचण्याचे वेळीं धर्क्षेस वांटण्याच्या किंवा एखाद्या सार्वजनिक इमारतीचा पाया घालण्याच्या समारंभांत, आगगाडीच्या किंवा ट्रामवेच्या प्रवासांत अथवा नाटकगृहांत, सभ्य लोक बायकांचा सन्मान ठेऊन त्यांची सोय प्रथम लावितात. इतकेंच नाही, एखाद्या अनभ्यस्त हिंदूनें युरोपियन गृहस्थास भेटतांना चुकीनें प्रथम मडमेस स-
लाम न केला, किंवा कोणी स्त्रीपुरुषयुक्त सभेला व्याख्यान देतांना प्रथम स्त्रियांस संबोधून न बोलतां सभ्य गृहस्थांस संबोधून बोलूं लागला तर त्याचें वर्तन असभ्य आणि उद्धटपणाचें मानतात. इतका स्त्रियांचा मान अलीकडे वाढला आहे, व उद्योगकाल वाढल्यामुळे पुरुषांचें वर्चस्व अनेक कारणांनीं उत्त-
रोत्तर कमी होत जाणें साहजिकच आहे; कारण सतत लढाया व दंगेधोपे बंद होऊन जेव्हां लोक स्वस्थतेच्या उद्योगांत निमग्न असतात तेव्हां त्यांचे रानटी व जुलुमी स्वभाव नाहीसे होऊन स्त्रियांविषयीं ममता आणि कळव-
ळा त्यांचे ठायीं वाढत जातात व श्रमाचीं कामें उभयतांवर सारखीं वांटलीं जाऊन तीं करण्यास ते खुषी असतात. तसेंच लढाईच्या कालांत पुरुषांची बारांवार कत्तल होई ह्यामुळे त्यांची संख्या फार कमी असे व बायका त्यांचे मानानें पुष्कळ असल्यामुळे अर्थात्च त्यांची लोक पर्वा करीत नसत, परंतु लढाया बंद झाल्यामुळे उभय वर्गांची गणती समसमान होत जाऊन बायकांस जास्त किंमत आली आहे व अलीकडे शारीरिक आणि मानसिक शिक्षण मिळविण्या-
ची सर्वांस पूर्ण मोकळीक झाल्यापासून तर स्त्रियांनीं असें दाखविलें आहे

कीं पुरुषांस कलानैपुण्याची आणि ज्ञानाची जी घमंडी आहे ती फुटूत असून त्यांस वर्चस्व येण्याचें कारण केवळ त्यांस प्राप्त होणारें शिक्षण व त्यांची अनुकूल स्थिति हीच होत; स्त्रियांसही ईश्वरानें तितकेंच ज्ञान दिलें असून त्यांस पुरुषांप्रमाणें शिक्षण दिल्यास त्याही हस्तकौशल्यांत किंवा बुद्धिपभावाचे कामांत पुरुषांची बरोबरी करतील. ह्याचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें हल्लीं फ्रान्स, इंग्लंड, अमेरिका इत्यादि ठिकाणीं अशीं आढळून येतात कीं, कारकुनीचें काम, दुकानदारांचें काम, कारागिरीचें काम वगैरे स्त्रियाही पुरुषांप्रमाणें चांगल्या रीतीनें बजावितात. केंब्रिज युनिव्हर्सिटीच्या अलीकडील परीक्षांवरून असें दिसून येईल कीं बुद्धीचेंच केवळ ज्यांत काम आहे अशा गणितशास्त्रांतही पुरुषांस मागें सारून स्त्रियांनीं वक्षिसें मिळविलीं आहेत. भाषाविषय, शास्त्रविषय, धंदे, घड्यावर बसणें वगैरे शारीरिक कामें इत्यादि अनेक विषयांत स्त्रियांनीं आपलें प्राविण्य दाखविलें आहे. स्त्रिया लढाईला योग्य आहेत किंवा नाहीत इतकाच पत्र राहिला आहे आणि जोंपर्यंत या कामांतही स्त्रिया पुरुषांची बरोबरी करू शकत नाहीत तोंपर्यंत लढाऊ लोकांचा शांत लोकांवर जो अंमल असतो तो स्त्रियांवर पुरुषांचा राहिल्यावांचून राहणार नाही.* तत्रापि या बाबतींतही स्त्रियांचे पक्षाभिमानांनी लोकां उत्तर देण्यास तयार आहेतच. इतिहासांत प्राचीन काळातील अमेरिका नांवाच्या व अलीकडीलही दुसऱ्या कित्येक शूर स्त्रियांनीं मोठमोठे पराक्रम केले आहेत. सारांश लढाऊपणाही स्त्रियांचे अंगीं नाही असें नाही, व लग्न करण्याचा मोह जिंकून जर त्यांनीं असा मनोनिग्रह केला कीं बहुतेकींनीं अविवाहित राहून शिपाईगिरी करावी व मनुष्यजा-

* हिंदुस्थानांतिल शेवटची रणशूर स्त्री लक्ष्मीबाई झांशीवाली इजविषयीं अशी एक गोष्ट सांगतात कीं जेव्हां झांशी शहर इंग्रजांनीं सर केलें व किष्वा घेतला तेव्हां वेढा फोडून लक्ष्मीबाई निघून गेली आणि काल्पीस बाळासाहेबांस जाऊन मिळाली. तेव्हां काल्पीस घोचतांच रजस्वला झाल्यामुळे तीन दिवस तिला एकीकडे बसून काढावे लागले. सारांश रजोदुःख किंवा गरोदरपणा इत्यादींमुळे स्त्रियांस लढाईचा प्रसंग पाहिजे तेव्हां करितां येईल हें दुःसाध्य आहे.

तीस संतति पाहिजे ह्मणून थोड्यांनीं मात्र ऐहिक सुखाचा अनुभव घ्यावा, तर लढाईच्या व दुसऱ्या शूराच्या कसबांत स्त्रिया पुरुषांशीं टक्कर मारण्यास सचित दृष्टणार नाहींत, आणि आजपर्यंतच्या अनुभवावरून व शास्त्रावरून ह्या कल्पनेवर आक्षेप घेण्यास कोर्टें आधारही सांपडणार नाहीं. असो. इतकी गोष्ट सास आहे कीं हल्लीं प्रत्येक सुधारलेल्या समाजांतील स्त्रियांचें पाऊल पुढें पडत असून त्या खेळण्यांत, कसबांत, उद्योगांत, कलांत, भाषाविषयांत आणि न्यायाचीं कोर्टें आणि पार्लमेंट हीं जरी जुन्या मताला अनुसरून चाललीं आहेत (ह्मणजे जरी त्यांत अद्याप स्त्रियांचा प्रवेश होऊं देत नाहीं) तरी न्यायाच्या आणि राजकीय कामांत देखील त्या पुरुषांची बरोबरी करीत आहेत. *

* पुरुषांची बरोबरी करण्याची स्त्रियांस हल्लीं जी महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली आहे ती चंगली नाहीं असें म्हणण्याचा माझा हेतु नाहीं; किंवा गर्भधारण आणि बाळसंगोपन हीं जे कर्तव्य कर्मे ईश्वरांनं आणि मनुष्यानें त्यांजवर सोंपवून दिलें आहे त्याच कामांत मात्र त्यांनीं निपुण असून इतर गोष्टी शिकूं नयेत असाही माझा अभिप्राय नाहीं. किंबहुना मुलाच्या संगोपनाचें काम उत्कृष्ट रीतीनें वजाऊनही इतर कामांत पुरुषांस मक्त करण्यास त्यांस फावणार नाहीं, असेंही नाहीं; म्हणून हीं दोन्हीही कर्तव्य कर्मे करण्यास त्यांनीं झटावें हा मार्ग विशेष प्रशस्त वाटतो, आणि अशा प्रकारें त्यांनीं पुरुषांची बरोबरी करण्याची उमेद धरली असतां सर्व मनुष्यजातीच्या सामाजिक आणि शारीरिक सुधारणें भर पडून त्यांची नीतिमत्ताही वाढेल. सारांश स्त्रियांना घरांतच कोंडलेल्या ठेवणें व ज्या उद्योगाच्या योगानें मनुष्याची बुद्धि आणि कल्पनाशक्ति वाढते अशा विषयांचा त्यांस गंधही लागूं न देणें हें योग्य नसून त्यामुल्ले आज कित्येक युगे मनुष्यांच्या कर्तुत्वशक्तींत भर पडनाशी झाली आहे. बहुतेक स्त्रिया अनुत्साही व अशक्त असल्यामुल्ले (व आजपर्यंतच्या त्यांस वागविण्याच्या रीतीचा त्या अशा होणें हा साहजिकच परिणाम आहे) त्यांच्याचपासून उत्पन्न होणाऱ्या त्यांच्या संततींत हे दोष उत्पन्न झाल्यावांचून राहत नाहींत; ह्याकरितां देशाची उन्नति होणें हें पुष्कळ अंशीं त्यांतील स्त्रियांची सुधारणा होण्यावर अवलंबून असतें, आणि यूरोपांतील देशांत, शारीरिक, मानसिक आणि उद्योगाच्या प्रत्येक विषयांत आज जी सुधारणा उच्च स्थितीस जात असलेली दिसत आहे हें, तेथील स्त्रियांची सुधारणा होऊन त्या शारीरिक, मानसिक आणि उद्योगाच्या कामांत पुरुषांची बरोबरी करूं लागल्या ह्यांचेच फल निदर्शनास येऊं लागलें आहे असें झटलें तरी चालेल.

३३. हल्लीं यूरोपांतील स्त्रियांनीं सामाजिक कृत्यांत पुरुषांइतका मान मिळविणें, त्यांच्या बरोबरीनें विद्या शिकणें व इतर

पाश्चात्य देशांत स्त्रियांस मिळकत वारसना-
त्यानें मिळण्याचे व उप-
भोगण्याचे पुरुषांबरोबर
हक्क आहेत. बालविवाहा-
मुळे इकडील स्त्रियांस
ब्रह्म संपादन करण्याचा
उद्योग करण्याची संवय
नसते.

शारीरिक आणि उद्योगांच्या कसबात त्यांची बरोबरी
करणें इत्यादि बाबतींत, हक्क मिळविले आहेत असें
नाहीं. त्यांच्या चालीप्रमाणें व कायद्यानें हल्लीं
त्यांस स्वतंत्र मिळकत संपादन करण्याची किंवा
वारसाचे हक्कां घेण्याची मोकळीक असून तिचा
उपभोगही त्यांस स्वतंत्र रीतीनें घेतां येतो. ह्याप्रमाणें
कोणतीही गोष्ट पुरुषांवर अवलंबून न राहिल्यानें त्यांस
स्वतंत्रतेचें सुख पूर्णपणें घेतां येऊं लागलें आहे. प्राचीन

काळाच्या लोकांत व कित्येक अलीकडील समाजांत देखील स्त्रियांस वारसा च्य
नात्यानें जे हक्क येत ते नियमित व अगदीं थोडे असत, आणि शिवाय तिची
मिळकत वारसदारांनीं मिळालेली असो किंवा तिनें स्वतः संपादन केलेली
असो, तिचा उपभोग स्वतंत्रपणानें घेण्याची मोकळीक तिला नव्हती. सारांश
प्राचीन कायद्यानें स्त्रीजातीला स्वतःची अशी कोणतीही वस्तु न उरूं दिल्या-
मुळे आधाररहित होऊन अर्थात्च कोणाच्या तरी ह्मणजे बापाच्या, नवऱ्या-
च्या अथवा मुलाच्या ताब्यांत जन्मभर राहणें त्यांस भाग पडत असे, व हीच
स्थिति स्त्रियांस योग्य असें प्राचीन लोकांचें मत असे; परंतु ही स्थिति बदलत
जाऊन स्त्रियांस स्वतंत्र मालमत्ता मिळविण्याचा अधिकार कसा मिळत गेला
व त्यांस वारसाचे नात्यानें येणारे हक्कही कसे वाढले हें सांगत बसलें असतां
विषयांतर होईल; ह्मणून इंग्लंडांतील स्त्रियांच्या व हिंदुस्थानांतील स्त्रियांच्या
मिळकतीसंबंधाच्या हक्कांतील तफावत दाखविली असतां पुरे होईल, आणि ते-
वढ्यावरून पूर्वास्थितींत कायम राहिलेल्या समाजांतील स्त्रियांपेक्षा सुधारले-
ल्या समाजांतील स्त्रियांची स्थिति किती चांगल्या दृशेस पोंचली आहे हेंही
समजेल. हिंदुशास्त्राप्रमाणें, नवऱ्याच्या तर्फेनें बायकोस येणारे हक्क शिवाय करून
स्त्रियांस स्वतःच्या नात्यानें वारसदारीचा हक्क येणें तो फक्त मृत मनुष्याचे
मुलीला आणि आईला मात्र येतो. तेव्हां अर्थात्च अविवाहित असून वारसाचा

हक्क येण्याचा संभव मुलीलाच मात्र आहे, आणि इंग्लंडांत पाहिलें तर कोणत्याही स्त्रीला—मग ती विवाहित असो किंवा अविवाहित असो—ती मृत मनुष्याची बाकीच्या सर्वांहून जवळची नातलग असल्यास तिला हक्क पोंचतो. हिंदुस्थानांतील स्त्रियांस ह्याप्रकारें जी मिळकत मिळते ती जशीच्या तशी कायम ठेवून आपल्या ह्यातीपर्यंत तिचा उपभोग मात्र घेण्याचा हक्क त्यांस मिळतो, आणि इंग्लंडांत तसें नसून तेथील स्त्रिया त्या मिळकतीची पाहिजे ती व्यवस्था करण्यास स्वतंत्र मुक्त्यार असतात. हिंदुस्थानांतील बायकांची मालमत्ता त्यांच्या स्वतःच्या माहेरच्या नातलगांस न मिळतां नवऱ्याचे वारसांस मिळते; परंतु इंग्लंडांतील स्त्रियांची मिळकत त्यांच्या स्वतःच्या वारसांसच मिळते. तसेंच बायकोची स्वतःची वेगळी मालमत्ता असली तरी अडचणीचे प्रसंगी ती विकण्याचा हक्क हिंदुस्थानांत नवऱ्यांस आहे, परंतु इंग्लंडांत ह्या विषयीं असा वेगळा नियम आहे कीं नवऱ्यानें आणि बायकोनें आपापल्या मालमत्तेचा उपभोग स्वतंत्र रीतीनें घ्यावा व एकाचे मिळकतीवर दुसऱ्याचा दावा चालूं नये असा बंदोबस्त करितां येतो. सारांश इंग्लंडांतील बायकांचे वारसाचे हक्क आणि संपत्तीचा उपभोग घेण्याचे हक्क पुरुषांसारखेच स्वतंत्रतेचे आहेत; परंतु हिंदुस्थानांतील स्त्रियांस प्राचीन काळचीच बहुतेक रीत लागू आहे; ह्मणजे आधीं वारसाचे हक्क त्यांस फारसे नाहींत आणि आहेत त्याप्रमाणें जी मिळकत त्यांचे वांट्यास येते किंवा जी त्या स्वतः मिळवितात तिचा स्वतंत्र रीतीनें उपभोगही त्यांस घेतां येत नाहीं. अशा हिंदुस्थानांतील निराधार स्त्रिया पुरुषांवर सर्वस्वी अवलंबून असल्यामुळे आपल्या अन्नवस्त्रदात्या धन्यांची बरोबरी करण्याचें धाडस त्यांस होत नाहीं ह्यांत काय आश्चर्य आहे ? युरोपांतील स्त्रियांस वारसाचे आणि संपत्तीचा स्वतंत्र रीतीनें उपभोग घेण्याचे जसे हक्क मिळाले आहेत तशाच निकडील सामाजिक चालीही कांहीं अंशीं सोयीच्या असल्यामुळे स्त्रियांचे स्वतंत्रतेत विशेष भर पडली आहे. युरोपांत स्त्रियांस आपलें लग्न पाहिजे त्या पर्यांत करण्याची मोकळीक आहे, आणि मुळींच केलें नाहीं तरीही कांहीं हरकत नाहीं; ह्यामुळे विद्याभ्यास किंवा दुसरा इच्छित उद्योग करण्यास त्यांस चांगली सवड मिळते, परंतु हिंदुस्थानांतील मुलींच्या

लमकालाची इयत्ता ठरलेली असून ती फारच थोडी ठेविल्यामुळे त्यांस समजू लागून आपलें हिताहित कळत नाही तोंच त्यांचीं लमें होतात, व अर्थातच स्वतःच्या उपजीविकेचा कोणत्याही प्रकारचा उद्योग करण्याची सवड न सांपडल्यामुळे बहुतेक लम त्या अडचणीचे वेळीं एकच धंदा करून आपली उपजीविका करू शकतात, आणि तो कोणता ह्मणून कोणी विचारील तर मोठी शोचनीय गोष्ट आहे कीं त्या प्रश्नास, “स्वयंपाक” यावाचून उत्तर नाही.

३४. अशा स्थितींत पाश्चात्य देशांतील स्त्रियांस लमाचे बाबतींत पूर्ण स्वतंत्रतेचे हक्क मिळविण्याची इच्छा होणें साहजिक आहे, आणि इल्लीं देशांतील लमाचे बाबतींत पाश्चात्य

पाश्चात्य स्त्रियांची लम ह्मणजे केवळ करार असें ठरविण्याविषयीची इच्छा. सर्व देशांत लम व करार यांत अजूनही फरक आहे; ह्मणजे पतिपत्नीचीं कर्तव्ये निश्चित आहेत. पाहिजे तशीं ठरवितां येत नाहीत.

हे, आणि इल्लीं देशांतील लमाचे बाबतींत पाश्चात्य स्त्रियांची स्थिति हिंदु स्त्रियांपेक्षां फार चांगली आहे हें कबूल करावें लागतें. त्यांजवर लम केलेंच पाहिजे अशी सक्ति नाही. आपला नवरा आपण पसंत करण्याचा त्यांस अधिकार आहे. एक बायको जिवंत असतां नवरा दुसरी बायको करू शकत नाही; तसेंच त्याला रंडीबाजीही करितां येत नाही.

स्त्रीला आपली मिळकत स्वतंत्र रीतीनें उपभोगितां येते इत्यादि अनेक नियम स्त्रियांच्या सोयीचे आहेत तथापि अजून जितके पूर्ण समान अधिकार मिळण्यासारखे आहेत तितके सारे त्यांस मिळाले नाहीत; व लम ह्मणजे केवळ करार असें स्वरूप अद्याप लमसंबंधास तिकडे आलें नाही. कुटुंबाची व्यवस्था करण्याचा हक्क पुरुषांस आहे. मुलांचें संगोपन, शिक्षण व धर्ममत हीं पुरुषांचे ह्मणजे नवऱ्याचे अधिकारांत असतात इत्यादि. पुरुषांचे अंगी अधिक बल, अधिक अकल वगैरे गुण साहजिक असल्यामुळे कायद्यानें आणि लोकमतानें हें वर्चस्व त्यांस मिळालें आहे, परंतु स्त्रियांचे अभिमानी लोक असें ह्मणतात कीं जर स्त्रीपुरुषांचे जोडप्यांत बायकोच नवऱ्यापेक्षां शहाणी व हुशार असली तर तिला हे हक्क कां असूं नयेत ? सारांश पाश्चात्य देशांतील स्त्रिया व त्यांचे अभिमानी यांचा यत्न लम ह्मणजे केवळ करार असें सिद्ध करण्याकडे आणि अमलांत आणण्याकडे आहे. आपल्या लोकांत लम ह्मणजे

करार नव्हे हें सुप्रसिद्धच आहे. पाश्चात्य देशांत लग्न ह्मणजे केवळ करार असें नाही हें मात्र फार थोडक्यांस अवगत असेल. कराराचें खरें स्वरूप ह्मणजे करार करणाऱ्या लोकांस परस्परांचे हक्क व जबाबदाऱ्या अमुक आहेत असे ठरविण्याची मुभा असते. उदाहरणार्थ नोकरीचा करार पाहिजे तसा होऊ शकतो. काम, वेतन, काम करण्याची वेळ, मुद्दत वगैरे जसे योग्य वाटेल तसे ठरविण्याची मोकळीक आहे, परंतु लग्नाची गोष्ट कोठेच अशी नाही. नवराबायकोची काय कर्तव्ये आहेत ही कायद्याने ठरविली आहेत.* लग्नाचा अर्थ करार इतक्याच-पुरता पाश्चात्य देशांत समजला जातो की ही नवराबायकोची स्थिति पत्करण्यास स्त्रीपुरुष स्वतः मुख्तयार आहेत; ह्मणजे आपल्यांत जसा व्याह्यांत करार होतो तसा त्यांच्यांत प्रत्यक्ष नवराबायकोंत होतो. सारांश अशी स्थिति नसतां मनास योग्य वाटतील ते हक्क ठरविण्याचा अधिकार स्त्रीपुरुषांस असावा असा सांप्रदाय सुरू करण्याकडे स्त्रियांचे अभिमानी लोकांची प्रवृत्ति आहे, व या यत्नास अनुकूल स्त्रियांचे शिक्षण व त्यांचे बरोबरीचे शारीरिक व मानसिक गुण व मिळकत मिळण्याचे व उपभोगण्याचे स्वतंत्र हक्क या गोष्टी झाल्या आहेत.

३५. असो. येथपर्यंत लग्नसंबंधें समाजस्थिति कसकशी बदलत आली

याचें विवेचन झालें. त्यांतील सारांश थोडक्यांत

सिंहावलोकन. राहिले-
ला विषय ह्मणजे लग्नाचे
उद्देश.

बघूं या.

(१) प्रथमारांभी स्त्रीपुरुष अनियमित रीतीने परंतु कांहीं काळपर्यंत एकत्र राहत असत. पुढें मनुष्या-

च्या वेगवेगळ्या टोळ्या होऊन त्या एकमेकांशीं लढाया करूं लागल्यामुळें लग्नाची चाल वाढत जाऊन ही एक कायमची संस्था झाली, कारण लग्नामुळें समाजाची संख्या वाढून त्यांत इतर समाजांशीं टक्कर मारण्यासारखे पुष्कळ शूर शिपाई निपजत. शिवाय सर्वांची जात एक बनत जाऊन जात्यभिमान, पूर्वजभक्ति

* फ्रांस देशांत असा निर्बंध आहे की ज्या वेळेस स्त्रीपुरुषांचें लग्न देवळांत होतें त्यावेळेस पतिपत्नीच्या अधिकारासंबंधी जो कोड डी नेपोलियन कायद्याचा भाग आहे तो वाचून दाखवावा लागतो.

इत्यादि मनोविकार त्यांच्यांत उत्पन्न होत, ह्यामुळे त्यांची एकीही वाढत जाई व ते समाज अजिंक्य होऊन त्यांचे प्राचल्य परंपरेने राहत चालले. (२) परंतु ही लढण्याची प्रवृत्ति फार दिवस चालत आल्यामुळे शेवटीं जसे बलिष्ठ राष्ट्रांनीं दुर्बल लोकांचा पाडाव करून त्यांतील लोकांस आपले गुलाम केले तसेंच त्यांच्या स्त्रियांसही पकडून त्यांशीं लभे करून लागल्यामुळे बायकांस दास्यत्व प्राप्त झाले. मुख्य मुख्य लढाऊ जातीनिंच तेव्हां माहीत असलेल्या सर्व जगाचे आधिपत्य मिळविले आणि त्यांच्यांत बायकांस पकडून आणून आणि पुढे विकत अथवा दान घेऊन लग्न करण्याची चाल असे. बायका ही एक प्रकारची मिळकत आहे असे ते समजत. इतर मालमत्तेप्रमाणे तिजवरही मालकाचा आणि त्याचे मागे त्याच्या वारसांचा पूर्ण हक्क असे. त्यांस नानाप्रकारचे कष्ट करण्यास लावीत व कोणत्याही प्रकारची मिळकत स्वतंत्र रीतीने उपभोगण्याचा त्यांस हक्क नसे. सारांश सर्व प्रकारांनीं पराधीन अशी स्त्री आपल्या नवऱ्याची गुलाम समजली जाई. (३) कालांतराने जेव्हां समाज मोठमोठे होऊन ठिकठिकाणीं स्थाईक झाले, लढाया व दंगे बंद होऊन चहुंकडे शांतता होऊ लागली, कायदे आणि राज्यव्यवस्था अमलांत येऊ लागली तेव्हां लोकांच्या मनांत थोरपणाचे विचार वाढत जाऊ लागले, बायकांची योग्यता वाढू लागली, त्यांस आपला नवरा आपण पसंत करण्याचा हक्क मिळाला, स्वतंत्र मिळकत संपादण्याची आणि तिचा स्वतंत्र रीतीने उपभोग घेण्याची मोकळीक त्यांस झाली, व योग्य कारणास्तव नवऱ्याचा घटस्फोट करितां यावा असाही कायदा झाला. (४) याच सुमारास लग्नाला दुसरे एक स्वरूप आले, व त्याचा लग्नपद्धतीवर पूर्ण पगडा बसला. लोकांत नीतीचा प्रसार होऊन त्यांनीं एकमेकांशीं कसे वर्तले पाहिजे ह्या गोष्टींचे नियम करून ते अमलांत आणण्याविषयी धर्माचा प्रयत्न नेहमी चाललाच असतो, त्याप्रमाणे लग्न हाही एक धार्मिक विधि बनविला, आणि नवऱ्याने व बायकोने काय काय कर्तव्य कर्मे करावीं हे ठरवून टाकिले; लग्न कायदेशीर झाले असे मानण्यास अमुक अमुक विधि केलाच पाहिजे असा नियम केला, व घटस्फोट पाहिजे तेव्हां करितां येऊ नये ह्याप्रमाणे त्याला कांहीं कडक अटी ठेवल्या. कित्येक देशांत तर घटस्फोट होऊंच शकत

नाहीं असें धर्मानें ठाविलें. ह्याप्रमाणें ह्या धार्मिक नियमांनीं पुष्कळ प्रकारें होणारे अनीतीचे प्रचार बंद केले खरे, तथापि हे नियम बायकांस विशेष प्रतिकूल असल्यामुळें नवऱ्याचा अधिकार तिजवर पुनः स्थापित झाला. (५) इल्लीं शास्त्रीय विषयांचें ज्ञान आणि सुधारणा वाढूं लागलीं आहेत व धर्माच्या अटींचें प्राबल्य कमी होत जाऊन इल्लीं स्त्रियांची स्थिति पुनः पूर्ण स्वतंत्र होत चालली आहे. कायद्यावरून व लोकवहिवाटीप्रमाणें त्यांस मिळकत संपादण्याचा, किंवा वारसाचे नात्यानें घेण्याचा हक्क आहे आणि स्वतंत्र रीतीनें तिचा उपभोग घेण्याचीही मोकळीक त्यांस आहे. दुसरेही कित्येक सार्वजनिक हक्क पुरुषांचे बरोबरीनें त्यांस मिळाले आहेत. उद्योगशीलता आणि शिक्षण हींही त्यांच्यांत वाढत चालल्यामुळें कलाकौशल्यांत आणि विद्वत्तेत त्या पुरुषांची देखील बरोबरी करण्यासारख्या झाल्या आहेत; आणि अलीकडे तर त्यांची योग्यता आणि धोडपणा अशा स्थितीस जाऊन पोंचलीं आहेत कीं लग्नसंबंधानें पुरुषांस कोणताही हक्क विशेष नसून उभयतांस सारस्त्रीच स्वतंत्रता असावी अशी खटपट त्या करीत आहेत. ह्याप्रमाणें मानवी जातीच्या बाल्य दशेपासून तों आजपर्यंत लग्नसंबंधांत झालेल्या फेरफारांची हकीकत झाली. आतां इतक्या गोष्टींचा विचार करणें राहिलें कीं लग्न करण्याची सर्वांत उत्तम तऱ्हा जशी असावयास पाहिजे तशी अद्याप प्रचारांत आली आहे किंवा नाहीं ? तसेंच समाजशास्त्रदृष्ट्या ते हेतु लक्षापासून साधले पाहिजेत ? आणि आजपर्यंत लग्नपद्धतीला जीं निरनिराळीं स्वरूपें येत गेलीं त्यांत हे उद्देश त्यांचे महत्त्वाचे मानानें कितपत साधत असत हेही पाहणें अवश्य आहे. हा विषय फार गहन आणि वादग्रस्त असल्यामुळें स्पेन्सर ह्यानें आपल्या ' समाजशास्त्र ' ग्रंथाच्या पहिल्या पुस्तकांतील आरंभीच्या भागांत सामाजिक संस्था ह्याविषयीं विवेचन केलें आहे त्यांतील भावार्थ (जसा मला समजला आहे तसा) वाचकांस सादर करितों, आणि त्यांत सांगितलेल्या गोष्टी आपल्या इल्लींच्या हिंदुस्थानांतील लग्नपद्धतीस कितपत लागू पडतात हेही थोडक्यांत सांगणें अवश्य आहे. त्याविषयीं सविस्तर विवेचन पुढील भागांत होईल.

३६. लग्नाचा पहिला उद्देश समाजाचें आस्तित्व चिरकाल राहणें हा होय,

पहिला हेतु समाजाचा उत्कर्ष हाच आहे.

व समाजाचें अस्तित्व राखण्यास लभपद्धति अवश्य आहे, मनुष्यजातीचें अस्तित्व राखण्यास ती अवश्य नाहीं हें येथें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.

कारण एकमेकांशीं लढाईं करणें हा जर मनुष्यजातीचा देवस्वभाव नसता तर पशुपक्षादि इतर एकेका जातीचे सर्व प्राणि जसे लभचालीशि-
वाय राहिले आहेत तशीच मनुष्यजात राहतो; परंतु ह्या लढाईं करण्या-
च्या स्वभावामुळे एकमेकांविरुद्ध असे मनुष्यजातीचे निरनिराळे समाज
बनले आहेत व त्या समाजांस एकमेकांशीं टक्कर मारून आपापलें अस्तित्व
करण्याचा मुख्य हेतु हाच आहे (आणि ह्यामुळेच लभपद्धति प्रचारांत आली)
कीं समाजाचें अस्तित्व चिरकाल रहावें; आणि हा उद्देश एका पुरुषानें एक
बायको करावी या नियमानें इतर विवाहाच्या चालीपेक्षा जास्त साधतो. ह-
ल्लींच्या काळांत राष्ट्राची शक्ति फार वाढली आहे; तसेंच परोपकारबुद्धि आणि
दुसऱ्यांचा कळवळा हींही लोकांचे मनांत जागृत होऊं लागलीं आहेत, ह्यामुळे
पूर्वीसारख्या सतत लढाया होत नाहीत. लढाईं केव्हां उद्भवेल ह्याचा नेम नस-
ल्यामुळे विचारदृष्ट्या ती सतत जवळच येऊन ठेपलेली आहे असें धरून जरी
चालावें लागतें तरी प्रत्यक्ष लढाईं फारच क्वचित् घडते, यामुळे पूर्वीप्रमाणें
लढाईनें पुरुषांची संख्या कमी न होतां स्त्री व पुरुषांचे दोन्ही वर्ग समसमान
झाले आहेत व त्यांची परस्पर चढाओढ लागून दोन्ही वर्ग महत्त्वानेंही सारखे-
च होत आहेत. तेव्हां अशा स्थितींत एकच स्त्री करण्याची चाल असणें अ-
वश्य आहे आणि एकंदर राष्ट्राची लोकसंख्या पुष्कळ व निरोगी होण्यास हीच
रीति उपयुक्त आहे. त्याचप्रमाणें एकपत्नीक धर्माचें महत्त्व लोकांचे मनांत पूर्ण
बिंबल्यामुळे आणि उद्योगशिलतेचा प्रसार होत असल्याकारणानें एक स्त्री अस-
णें हा एक जणूं सृष्टिनियमच आहे किंवा मनुष्याची उपजत बुद्धि आहे असा
भास होतो. व त्याविरुद्ध पक्षाची ह्मणजे अनेक स्त्रिया करणाऱ्या पुरुषांचा
आणि अनेक पति करणाऱ्या स्त्रियांचा आपणांस तिरस्कार वाटतो. शिवाय
हल्लींच्या काळांत अनेक बायका करण्याची चाल असती तर तिचे परिणाम
दुःखदायकच झाले असते. ह्मणजे एक तर बायकांचा तोटा येऊन कित्येक पु-

रुपांस अविवाहित रहावे लागेल. आणि दुसरें असें कीं एकच बायको एकच नवरा व यांस जिनकीं मुलें होणार तितकीं एक पुरुषास अनेक बायका असल्यानें न होऊन समाजाचा उत्तरोत्तर न्हास होत जाईल. तसेंच एक स्त्री करण्याच्या रीतीपासून जितका कुळाभिमान जागृत असतो तितका अनेक बायका केल्यानें नसतो. परंतु उलट कुटुंबांत द्वैत वाढून तेंच सर्व घराण्यांत, जातींत आणि राष्ट्रभर पसरतें. सावत्र भावांनीं आपसांत लढाया करून किती रक्तपात केला आहे हें वाचतांना इतिहासाचीं पानें देखील रुधिरमय झालेली भासतात* तर ह्यावरून लग्न करण्याची अत्युच्च तन्हा समाजाचे उत्कर्षासंबंधें पाहिलें असतां प्रचारांत येऊन चुकली आहे, आणि ती एक बायको करण्याची चाल होय. हिंदुस्थानांतलं लोकांची रीति व समजुत प्रायः अशीच आहे, कीं एक स्त्री करणें चांगलें. आमच्या शाखांत देखील असेंच लिहिलें असून एकीहून अधिक बायका करण्याची जी सवड ठेविली आहे ती कांहीं विशेष कारणाकरितां मात्र आहे. तत्रापि कित्येक राजे व श्रीमंत लोक त्या सवडीच्या कारणांचा विचार न करितां पुष्कळ बायका कराव्या एवढ्या परवानगीचाच तेंबढा फायदा घेतात. ह्या करितां आपल्या शाखाचा जो नियम आहे कीं केवळ चैनीकरितां कोणीही पुष्कळ बायका करूं नयेत हा नियम कडक रीतीनें अमलांत आणण्याची सुधारणा आपल्या लोकांत होणें अवश्य आहे. या पलीकडे आपल्या लग्नपद्धतींत ह्या संबधानें दुसरी सुधारणा करण्यासारखी दिसत नाही. हिंदुस्थानचे विशेष स्थितीकडे लक्ष देऊन एकच बायको करण्याच्या नियमाला कांहीं अपवाद शास्त्रकारांनीं करून ठेविले आहेत ते अवश्य आहेत यांचा विचार मागाहून करूं.

३७. लग्नाचा दुसरा हेतु हा आहे कीं त्यापासून पुढील संततीचें कल्याण व्हावें. ह्मणून ज्या लग्नपद्धतीचे योगानें आईबा-
 लग्नाचा दुसरा हेतु सं-
 ततीचा उत्कर्ष होय. प-

पांवर फारसा त्रास न पडतां सशक्त आणि पुष्कळ

* हिंदुस्थानाचा इतिहास सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिला तर रजपूत व मुसलमानी राज्याचा नाश अनेक लग्नाच्या चालीमुलें झाला आहे असें झटलें पाहिजे.

रंतु याजकडे लक्ष कोण-
त्याच लोकांत दिसत
नाहीं. पाश्चात्य लोकांच्या
चालीपासून हा हेतु साह-
जिक साधतो. अलीक-
डील केल मात्र दूषणीय
आहे.

मुलें होतात तीच तऱ्हा उत्तम असें ह्मटलें पाहिजे.
आपल्या लक्षापासून पुढें होणाऱ्या मुलांवर काय
परिणाम होईल याचा विचार प्रत्येक लग्न करणारे
जोडप्यानें लग्नापूर्वीं करणें अवश्य आहे. परंतु चम-
त्कार असा आहे कीं तिकडे कोणीही लक्ष पुरबीत
नाहींत, व कोणी कायदेकारांनींही आजपर्यंत ह्याचा

विचार केलेला आढळत नाहीं. याचें कारण असें आहे कीं लग्न करण्याचे
लोकांचे हेतु फार वेगळेच असतात. कित्येकांची परस्परप्रीति जमते ह्मणून
ते लग्न करितात, कित्येक असें मानितात कीं धर्मांत सांगितल्याप्रमाणें लग्न
करणें अवश्यच आहे. आणि कित्येक निवळ स्वतःच्या सोयीसाठीं करितात.
अर्थात्च ह्या प्रकारच्या लग्न करणाऱ्या जोडप्याच्या मनांत लवलेख देखील
असा विचार नसेल कीं लग्न करून ज्या मानवी प्राण्यांना पुढें आपण ह्या भवसमु-
द्रांत लोटणार आहोंत त्यांच्या प्रारंभीच्या अवश्य असणाऱ्या शिक्षणास आणि सु-
श्रुपेस लागणारीं भरपूर साधनें आपणापाशीं आहेत किंवा नाहींत? अथवा आपली
संतति चांगली निरोगी होईल, इतके आपण स्वतः सशक्त आणि पूर्ण वयाचे
आहोंत किंवा नाहीं? हाही विचार कोणी करीत नाहींत. ग्रीक देशांतील लाय-
करगसू नांवाच्या कायदेकाराला मात्र हें तत्व पूर्ण कळलें होतें असें दिसतें;
कारण त्यानें स्पार्टा येथें लग्नसंबंधाचे जे कायदे केले त्यांतील मुख्य उद्देश
पुढील संतति शूर व दृढासारखी बळकट व्हावी हाच होता; परंतु त्या नियमा-
नीं फक्त शरीर मजबूत होण्यावांचून आयुष्यांत जीं इतर अनेक सुखे मनुष्यांस
मिळण्यासारखी आहेत त्यांची बंदी केल्यामुळें लवकरच लोकांस त्यांचा कंटा-
ळा वाटूं लागला; व ते नाहींसे होऊन त्यांचें अनुकरण पुनः कोणीही केलें नाहीं.
स्पार्टन लोकांचा अपवाद खेरीज करून आजपर्यंतच्या दुसऱ्या कोणत्याही लोकांत
मुलांच्या कल्याणाचा विचार झालेला दिसत नाहीं. लग्नाची सुधारणा होत जाऊन
ते इल्लींच्या स्थितीस येईपर्यंत त्यास चार निरनिराळीं स्वरूपे आलीं; ह्मणजे
प्रथम स्त्रियांना धरून आणून केवळ गुलाभांप्रमाणें वागवीत; नंतर स्त्रियांस उ-
दारपणानें वागवून त्यांची प्रीति संपादन करणें लोकांस आवडूं लागलें; त्यानं-
तर लग्न ह्मणजे केवळ धार्मिक विधि झाला; आणि इल्लीं लग्न करण्यांत स्त्रीपु-

रुपांची दृष्टि परस्परसोयीकडे असते. परंतु ह्यापैकीं एकाही प्रकारांत संततीच्या हिताकडे बुद्धिपुरःसर लक्ष दिलेले नसून शारीरिक इच्छा तृप्त करून घेणे, प्रीति संपादन, धार्मिक विधि करणे किंवा मनाच्या लहरीप्रमाणे वागणे इत्यादि तात्कालिक फायदे करून घ्यावे इतकेच लग्न करणारांचे हेतु असतात. आतां देव-योगाने ह्या निरनिशक्या लग्नपद्धतीत मुलांचे कल्याण निरनिशक्या रीतीने आपोआप होत गेले हे खरे आहे; परंतु ते सात्त्विक होण्याचे, बुद्धिपुरःसर उपाय आजपर्यंत कोणी योजिले नाहीत. सर्व पद्धतीत यूरोपांतील प्रस्तुतची लग्नपद्धति मुलांच्या कल्याणास चांगली अनुकूल आहे असे दिसते. कारण तिच्या योगाने प्रत्येक जोडप्यास पुष्कळ व निरोगी मुले होतात. तसेच, तिकडील उच्च प्रतीचे आणि मध्यमप्रतीचे लोक चांगली स्नाय्याविषयाची सोय असल्यावांचून बहुतेक लगे करित नाहीत. तेथील लोकांचे समाजमतच असे आहे की, ज्या मनुष्यास आपल्या योग्यतेनुरूप घाी वरदास्त राखण्याचे किंवा हेणा-च्या मुलांस आपल्या योग्यतेनुरूप शिक्षण देण्याचे सामर्थ्य नसेल त्यांनी लग्न न करणे बरे. दुसरे असे आहे की, यूरोपांतील सुशिक्षित लोकांत बहुतेक लगे स्त्रीचे लग्न १६ व्या आणि पुरुषाचे २५ व्या वर्षानंतर करण्याची चाल आहे, आणि तीही सशक्त मुले होण्यास फारच उपयुक्त आहे. एकंदरीत यूरोपांतील चाली मुलांस पुष्कळ हितावह आहेत यांत संशय नाही. परंतु अलीकडे पाश्चात्य देशांत फ्रीम्यारेजेस ह्याणजे ऐच्छिक लगे करण्याची सुधारणा होऊं पाहत आहे व मुलांच्या संगोपनाकरितां एक शिक्षणगृह काढून त्यांत लहानपणापासून मुलांस ठेवावे अशाविषयी कल्पना चालू झाल्या आहेत, ही गोष्ट मात्र फार शोचनीय वाटते. कारण मुले मोठी होऊन काहीशीं वयांत येईपर्यंत ती आईवापांच्या देखरेखीतच असलीं पाहिजेत. आणि त्यांच्या ऐवजीं नोकर ठेविलेल्या दाया आणि शिक्षक ह्यांच्या नजरेत त्यांस ठेविले असतां पुष्कळ वाईट परिणाम घडून मुलांचे नुकसान झाल्यावांचून राहणार नाही. स्पेन्सर ह्याचे मतही ह्याप्रमाणेच ह्या नवीन सुधारणेस प्रतिकूल आहे. असो. वास्तविक रीतीने ह्या गोष्टीचा वादविवाद करण्याची आपणास गरज नाही. व फार पुढे सरतावलेल्या आणि सुशिक्षित अशा पाश्चात्य लोकांस ही नवीन मते सोडून देण्याविषयां उपदेश करण्याचा माझा

हेतुही नाही. कारण ते आपली स्वतःची काळजी घेण्यास पूर्ण समर्थ आहेत. परंतु अनुसंधानाच्या प्रसंगाने आलेल्या गोष्टीचा उल्लेख करावा लागला.

३८. मुलांच्या कल्याणासंबंधाने हिंदुस्थानांतील लघुपद्धतीचा विचार केला

असतां असें आढळून येईल कीं त्या बाबतीत आप-

आपल्या चाली संत-
तीचे उत्कर्षास अत्यंत
प्रतिकूल आहेत.

ल्या चाली फारच दुष्ट आहेत. किंबहुना त्यांच्या
पलीकडे वाईटपणाची सीमा राहिली नाही. हिंदु

लोकांस आपल्या मुलांची माया कमी आहे, किंवा

त्यांच्या शिक्षणाविषयी ते बेपर्वा असतात असें माझे ह्मणणें नाही; परंतु आपल्यांतील चालीच अशा वाईट आहेत कीं, मुलें अशक्त आणि निस्तेज व्हावीं हा त्यांचा स्वाभाविक परिणाम आहे. शिवाय लहानपणापासून मुलांस वळण लावण्याचें व शारीरिक शिक्षण देण्याचें काम आईबापांवर असतें; परंतु आपलीं मुलें नुस्तीं रोगरहित किंवा व्यसनरहित असलीं ह्मणजे सार्थ शारीरिक शिक्षण, आणि नीतिशिक्षण;—अशी त्यांची समजूत अगदीं कोती असल्यामुळे अर्थात्च मुलांस लहानपणापासून उत्साहोद्योगादि गुण अथवा धार्य, तेज इत्यादि शारीरिक उत्कर्ष प्राप्त होत नाहीत. हिंदू मुलांची उत्कर्षस्थिति न होण्यास बालविवाह हें दुसरें मोठें कारण निःसंशय आहे, व त्याविषयी पूर्ण विचार मी पुढील एका भागांत करणार आहे. येथें इतकेंच सांगणें बसत आहे कीं, आपल्या हिंदुस्थानांत लघु ह्मणजे केवळ धर्माचरण करण्याकरितां करावयाचें अशी समजूत आहे, व त्यामुळे स्त्रीपुरुषांचा स्वभाव आणि परस्परप्रेमभाव कसा आहे त्याचा यत्किंचित्ही विचार लघुपूर्वीं केला जात नाही. जेथें लघु करणारीं जोडपीं नवरा बायको होण्यास योग्य आहेत किंवा नाहीत इकडे कोणी लक्ष पुरवीत नाहीत; मुली अगदीं अशक्त व कुरूप असल्या तरी त्यांचीं लग्नें झालींच पाहिजेत असा जेथें जुलूम आहे; जेथें वृद्धपुरुष देखील पुत्रप्राप्ति होऊन आपला उद्धार व्हावा अशा समजुतीनें (अर्थात् बाल स्त्रियांशीं) लग्नें करूं इच्छितात;—अशी स्थिति आहे, तेथें एकमेकांनां योग्य अशा स्त्रीपुरुषांचीं जोडपीं जमणें क्वचित् शक्य आहे. आणि असा शारीरिक व मानसिक रीतीनें जोडा जमल्यापासून खरें ऐहिक सौख्य आणि उत्कृष्ट

संतति प्राप्त होण्याची आशा बाळगणे व्यर्थ आहे. मुलें चांगलीं वाढण्यास प्रथमतः आई प्रौढ आणि सुशिक्षित असावी लागते. परंतु आपल्या लोकांतील बालविवाहाच्या चालीने प्रजाजनमाचें काम स्त्रियांवर अल्पवयांत आल्यामुलें मुलांच्या लहानपणीं त्यांची योग्य काळजी घेण्याचें काम त्यांजकडून चांगलें होत नाहीं. मुलांना मरूं न देतां सरासरी त्यांचा जीव जगविला ह्मणजे मातृ-प्रेमास उचित असें आपलें कर्तव्य सरलें असें त्यांस वाटनें, आणि कुटुंबांतील इतर मनुष्यांची आणि लोकांचीही अशीच समजूत असल्यामुलें तेही समाधान पावतात. ह्याप्रमाणें आपली हल्लींची लमपद्धति संततीच्या हितास अत्यंत प्रतिकूल आहे असें ह्मटल्यावांचून गत्यंतर नाहीं.

३९. परंतु सशक्त आणि पुष्कळ संतति व्हावी हा हेतु लक्षापासून प्रथम साधला

समाजहित. संततीचें हित व मातापितराचें हित परस्पर कांहींअंशीं विरुद्ध आहेत. परंतु माता-पितरांनीं आपले हिता-पूर्वीं संततीचे कल्याणाकडे लक्ष दिलें पाहिजे याचें कारण.

पाहिजे, हें अक्षरशः खरें आहे व तिकडे आपणांस लक्ष पुरविलें पाहिजे. पुष्कळ संतति होणें हें तर अवश्यच आहे; कारण तसें न झाल्यास समाज क्षीण होत जाऊन नाहींसा होईल, हें सांगावयास नको. परंतु नुस्ती पुष्कळ संतति उपयोगाची नाहीं, ती चांगली सशक्तही असली पाहिजे. कारण एखाद्या समाजांत अशक्त मनुष्यांची संख्या वाढत जाऊन तो

समाज पुष्कळ मोठा झाला, तरी असल्या मोठ्या होण्यानें त्याचा निभाव लागणार नाहीं. उलट असें आहे कीं, ज्यांस आयुष्यांत पडणारे कष्ट सोसण्याची आणि व्यवहार, युद्ध, बुद्धि इत्यादिकांत इतर मनुष्यांस हटविण्याची शक्ति नाहीं अशा असंख्य दुर्बल मनुष्यांनीं जरी समाज भरलेला असला तरी तो केवळ निरुपयोगी आणि भारवत् समजला पाहिजे; व त्याच्या योगानें लोकांचीं दुःखे कमी न होतां उलट वाढत मात्र जातात. अशा समाजांत अज्ञान मुलें आणि निराश्रित मनुष्यें मरण्याचा शपाटा सुद्धा असल्यास तोच फायदेशीर होऊन त्याच्या योगानें तो समाज उच्छिन्न होत नाहीं. सारांश मनुष्यांची फक्त संख्याच वाढत जाऊन उपयोगी नाहीं; तिच्या प्रमाणानें त्यांचें बल आणि श्रम करण्याची शक्तीही वाढत जा

ऊन सर्व समाज पूर्वीपेक्षा संख्येने आणि शक्तीने बळवत्तर होत जाणें अवश्य आहे. ह्याप्रमाणें एकेक पिढी मोठी होऊन त्यांस पुनः सशक्त आणि पुष्कळ मुलें होण्याचा क्रम अक्षर्यां सुरू असावा असें वर सांगितलें. परंतु नवीन संततीच्या योगानें पहिल्या प्रौढ झालेल्या पिढीतील मनुष्यांस (आईवापांस) शारीरिक त्रास न पडेल, व समाजाचें अस्तित्व राखण्यास अवश्य अशी सामाजिक कामें करण्याची उमेद त्यांस राहील, अशी त्यांची स्वतःची स्थिति असली पाहिजे. कारण प्रत्येक मनुष्यास आपलें जावित राखण्याकरितां जसें अनेक तऱ्हांनीं झटावें लागतें, तसेंच इतर समाजांत आपल्याही समाजाचें अस्तित्व राखण्याकरितां त्यांशीं टक्कर मारून त्यांस नेहमीं पुरें पडावें लागतें; आणि हें काम प्रत्येक वेळीं पुढली पिढी तयार होईपर्यंत समाजांतील ह्या प्रौढ मनुष्यांवरच अवलंबून असतें. ह्याप्रमाणें आपलें स्वतःचें, आपल्या मुलांचें आणि समाजाचें हित, निरनिराळीं असून हीं तिन्ही परस्परांशीं विरुद्ध आहेत, ह्याणजे एकाचें महत्त्व धरून चाललें तर दुसरे चांगलें साधत नाही. आतां समाजाचें हित प्रथम साधलें पाहिजे व नंतर स्त्रीपुरुषांनीं स्वताचें हित साधण्यापूर्वी, मुलांचे हिताकडे लक्ष देणें अत्यंत अगत्याचें आहे. कारण प्रत्येक पिढी अशक्त होत गेल्यानें तो समाज उत्तरोत्तर क्षीण होऊन त्याचा पूर्ण अपकर्ष होईल व इतर ज्या समाजांत संततीचे उत्कर्षास अनुकूल स्थिति असेल अशा समाजांत लोक त्यास जिंकून टाकितील. ह्याप्रमाणें समाजशास्त्रदृष्ट्या लयाचा दुसरा मुख्य हेतु हाच आहे कीं त्यापासून भावि प्रजेचें हित ह्याणजे पुष्कळ व सशक्त प्रजा व्हावी* न्यायदृष्टीनें पाहिलें असतांही मुलांचें संगोपन करून त्यांस वाढवि-

* माल्थस नांवाच्या एक प्रसिद्ध अर्थशास्त्रकारानें असें ठरविलें आहे कीं एखाद्या देशांत धान्य वगैरे उत्पन्न करून मनुष्य पोषण करण्याची जमिनीची जितकी शक्ति असते त्या पलीकडे प्रजा वाढत जाते व यामुलें देशांत दारिद्र्य उत्पन्न होऊन मनुष्यास उपासमार पडते. ह्याणून प्रजेचे वृद्धीस निर्बंध ठेवला पाहिजे. प्रथमदर्शनीं वरील मंत या माल्थसच्या सिद्धांताच्या विरुद्ध दिसतें परंतु लक्ष करून नंतर प्रजाजननास अडथळे ठेवणें हें नीतीस व कोणत्याही समंजस मनुष्यास पसंत पडणार नाही व माल्थसच्या सिद्धांताचाही रोख इकडे नसावा. कारण इतर पुष्कळ उपायांनीं प्रजा फार वाढूं न देणें हें साध्य आहे.

ग्याचें जोखिमीचें काम आईबापांवर ह्वाललेलें आहे ह्मणून जे लोक आईबापांची संज्ञा मात्र मिळवितात परंतु आईबापांचें कर्तव्य योग्य वजावीत नाहींत ते महानिंदेस पात्र आहेत.

४०. हिंदुस्थानातील लोकांच्या मनांत भावि प्रजेचें काय होईल याचा कधींच

विचार येत नाहीं. केषळ अंधत्वानें, अशक्त, अपूर्ण अशा मुलींची व मुलांचीं लभें करून टाकितात व एक आपलें कर्तव्य आपण केलें असें आईबाप समजतात. विचारदृष्ट्या पाहिलें तर तुझी लग्न करूं नका हा उपदेश करणें फार सोपें आहे हें खरें आहे. प्रत्येक मनुष्य ह्मणजे स्त्री व पुरुष यांस संसारसुख घेणें व नीतीनें समागमेच्छा तृप्त करणें अगदीं वा-

मनुष्याची साधारण प्रवृत्ति लग्नाकडे आहे. त्यांत धर्माज्ञा. यामुळे हिंदुस्थानांत लग्नांत संततीचें हिताकडे दुर्लक्ष होतें, व हा देश आर्यांचा असून राष्ट्राच्या चढाओढीत मागसला आहे.

जवी जरूर आहे. कोणी कितीही कारणांनीं लग्नाला अयोग्य असो तरी त्यासही लग्नाची इच्छा आवरणें फार कठीण आहे. ही गोष्ट पाश्चात्य व पौर्वात्य लोकांस सारखीच लागू आहे. ही नैसर्गिक लग्नाकडे ओढणारी प्रवृत्ति आपल्या लोकांत धर्माज्ञेमुळे जास्तीच बलवत्तर झाली आहे. ह्मणजे लग्नाशिवाय स्त्रियांस परलोक नाहीं व गृहस्थाश्रम पुरुषांस प्रशस्त मानिला आहे.—यामुळे बहुतेक सर्व स्त्रीपुरुषांचीं लभें होतात; ह्याप्रमाणें मनुष्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति आणि धर्माज्ञा ह्या दोहोंचा एकच राख आहे हें खरें आहे. परंतु हिंदु लोकांनीं हें लक्षांत बागविलें पाहिजे कीं, ह्या पृथ्वीतलावर जीं राष्ट्रं आहेत त्यांतून हिंदू समाजाचें अस्तित्व नाहींसें होणें योग्य नाहीं. इतकेंच नाहीं. तर ज्या आर्य लोकांचा त्यांच्या स्वगुणांनीं पृथ्वीवरील चढाओढीत उत्कर्ष होत आहे, त्याच आर्य लोकांची पुरातन शाखा आपण हिंदु लोक आहोंत; व आपण ह्या पार्थिव कलहांत मागसणें हें अयोग्य व अश्रेयस्कर आहे. ह्मणूनच स्वाभाविक देहप्रवृत्ति व धर्माज्ञा ह्या दोहोंचाही मेळ समाजहित व भावी प्रजेचें हित ह्यांशीं घातला पाहिजे.

४१. स्पेन्सर साहेबांच्या सिद्धांताप्रमाणें हें समाजहित व भावि सतंतर्चिं

हैं हित पूर्ण वाढ झाल्यानंतर स्त्रीपुरुषांचा समागम झाल्याशिवाय साधणार नाही, असे स्पेन्सरचे मत आहे.

हित, स्त्रीपुरुषें प्रजोत्पादनास योग्य होईपर्यंत समागम न होण्याची व्यवस्था ठेविल्याशिवाय साधणार नाही. तात्पर्य, शरीराची वाढ पूर्ण होईपर्यंत प्रत्येक मुलास स्वतंत्र वाढू दिलें पाहिजे. ज्या देशांत प्रौढ वयांत लगे करण्याची स्वयंवराची व स्त्रीपुरुषांनीं

अविवाहित राहण्याची चाल आहे, त्या देशांत स्त्रीपुरुषें बहुतकरून परस्पर योग्यत्व साधून चांगली प्रजा उत्पन्न होण्यास हरकत पडत नाही; व ह्मणून ह्या चाली चांगल्या असें ह्मणावें लागतें. आपल्या हिंदुस्थानांत ह्या चाली प्रचारांत आणणें कितपत हितावह होईल, व ज्या धर्माच्या आकलनांनें लोकांची वैवाहिक स्थिति फार निष्कलंक राहते, व जे धर्मबंधन हिंदु लोकांच्या मनाला इतकें प्रिय होऊन सिळून गेलें आहे, तें कमी करणें किंवा नाही-सें करणें प्रशस्त आहे किंवा नाही, ह्याचा विचार स्वतंत्र लेखांत केला पाहिजे. येथें इतकें सांगणें पुरें होईल कीं, आपल्या धर्मविषयक कल्पना कायम राहून, स्त्रीपुरुषांची वाढ पूर्ण होऊन त्यानंतर प्रजाजनन व्हावें, अशी विवाहपद्धति आपणांस अमलांत आणितां येईल. मात्र प्रौढ वयांत आल्यानंतर संतति होणें हें समाजाला व मावि प्रजेला अत्यंत श्रेयस्कर आहे, हें हिंदू समाजानें निश्चयपूर्वक पूर्ण लक्षांत ठेविलें पाहिजे. तसेंच लोकमतही असें झालें पाहिजे कीं, जर मुलांचें योग्य संगोपन व शिक्षण होण्याचें सामर्थ्य नाही, तर लग्न न करणें प्रशस्त. कारण लोकमताचाही जोर कायद्या-इतकाच असतो. कायद्यानें जी गोष्ट होते तीच लोकविद्वेषाचे भयानेही पूर्ण अमलांत येऊं शकते. असो.

४२. लग्नापासून आपणा स्वतःलाही सुखप्राप्ति करून घेण्याची इच्छा लग्न करणारांस असणें बाजबी आहे. परंतु आधीं मुलांचा विचार केल्यानंतर मग त्यांनीं आपल्या हिताकडे दृष्टि द्यावी. सशक्त मुलें व्हावीं व त्यांचें संगोपन व शिक्षण यथास्थित व्हावें, मग स्त्रीपुरुषांच्या सुखाचें नुकसान झालें तरी हरकत नाही असें मात्र त्यांच्या संबंधानें समजतां येत नाही. कारण,

लग्नाचा तिसरा हेतु मातापितरांचें हित याकडेही दुर्लक्ष करतां येत नाही. हें हित साधण्यासही प्रौढ विवाह व वृद्ध विवाहाची बंदी पाहिजे.

मुलांच्या संबंधाचें कर्तव्य करण्यांत आईबापांस अति शारीरिक त्रास पडला असतां दुसरीं अवश्य सामाजिक कामें करण्याचें सामर्थ्य त्यांस राहणार नाहीं. व असें झाल्यास फार वाईट परिणाम होतील. कल्पना करूं कीं एका समाजांतील प्रौढ मनुष्यांपैकीं तीनचतुर्थांश मनुष्यें तिशीच्या सुमारास क्षीण होऊं लागून चालिशीत मरूं लागलीं. तर तो समाज कायम राहण्याकरितां इतर समाजांतील लोकांशीं चढाओढ करून त्यांस हटविण्याचें किंवा आपलें संरक्षण करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यांत राहणार नाहीं. व हें काम मुलांना आणि तरुण पुरुषांना करणें भाग पडून नेपोलियनच्या लढायांनंतर फ्रेंच राष्ट्रास जशी अवस्था आली होती तसा त्या समाजाचा अपकर्ष लक्षकरच होईल. ह्या संबंधें स्पेन्सर ह्यानें असा उपाय सुचविला आहे कीं स्त्रीपुरुषांना उतार वयांत संतति न व्हावी अशी समाजव्यवस्था असावी. व मातापितरांनीं मुलांच्या संगोपनांत फार सप्रेम लक्ष पुरवावें. आतां स्त्रीपुरुषांची वाढ पूर्ण झाल्यावर प्रजाजनन सुरू व्हावें, हेंही ह्या मुद्यासंबंधें जरूर व इष्ट आहेच. आपल्या हिंदू विवाह रीतीविषयीं पहिल्या उपायासंबंधें विशेष लिहिणें नको आहे. व दुसऱ्या उपायासंबंधें ह्यापूर्वीं उल्लेख आलाच आहे. सारांश समाजशास्त्रसंबंधें विचार केला व समाजहित, संततीचें हित, व स्त्रीपुरुषांचें हित, तिघांच्याही हिताचा विचार केला तर असें ह्याटलें पाहिजे कीं, हिंदुस्थानचे विवाहपद्धतींत, बालविवाह बंद करणें नसेल तर निदान बालप्रजाजनन हें तरी समूळ बंद झालें पाहिजे हीच अत्यंत अवश्य सुधारणा आहे.

४३. हा भाग संपविण्यापूर्वीं स्पेन्सरच्या समाजशास्त्रांतील एक साद्यंत उतारा येथें घेऊं. त्यांत लक्षाचे सरे हेतु काय आहेत, व त्यांचें परस्पर महत्त्व कसें आहे; व ते साधण्यास कोणत्या चाली फार सोयीच्या आहेत ह्याचा स्पेन्सर ह्यानें इतिहासदृष्ट्या आणि समाजशास्त्रदृष्ट्या विचार थोडक्यांत केला आहे ह्याून तो उतारा येथें घेणें अवश्य आहे:—

“साधारण रीत्या जेव्हां कोणत्या सामाजिक चाली चांगल्या, किंवा गृहस्थिति कशी असावी, ह्याविषयीं वादविवाद निघतो, तेव्हां त्याचा निर्णय क-

रितांना ज्यांचा विवाहांत प्रत्यक्ष परस्परसंबंध येतो त्यांच्याच कल्याणाचा मात्र विचार आपण करितों. स्त्रीपुरुषांच्या लग्नसंबंधाचे नियम ठरवितांना त्यांपासून चालत्या पिढीला कितपत सुख होईल किंवा कितपत अपाय होतील इकडे काय तें लक्ष असतें; परंतु त्या चालींचा आपल्या भावि प्रजेवर काय परिणाम होईल हें कोणी पाहत नाही. मग अर्थात्च त्यांच्याही मागूनच्या पिढ्या कशा होतील किंवा त्यांना कशी स्थिति येईल त्याचा विचार त्यांच्या स्वप्नीही येत नसेल. ही विचारसरणी उलट केली पाहिजे.

“तसेंच आपली कुटुंबव्यवस्था कशी असावी हें ठरवितांना जी व्यवस्था आपला समाज परंपरेनें उत्कर्षस्थितींत राहण्यास विशेष अनुकूल असेल तीच स्वीकारिली पाहिजे. प्रत्येक समाज त्यांतील सर्व मनुष्ये मिळून एका वेगळ्या प्राणिकोटीप्रमाणें आहे, आणि इतर प्राणिकोटीप्रमाणें त्यांचेही अस्तित्व परंपरेनें राहणें अवश्य आहे; कारण, मागे सांगितल्याप्रमाणें इतर जातींपैकी प्रत्येक जातीचे प्राणि एक समुदायानें राहिल्यामुळे त्यांचें अस्तित्व परंपरेनें राहतें; परंतु मनुष्यजातीचें अस्तित्व वेगवेगळ्या समाजरूपानें राहतें, ह्यामुळे सृष्टीतील सर्व मनुष्यजातीची परंपरा चालत जाणें ह्मणजे तिच्या वेगवेगळ्या समाजांची परंपरा चालत जाणें होय, म्हणून समाजाची परंपरा चालत जाण्यास जी कुटुंबव्यवस्था फार हितावह ती चांगली असा प्रथम सिद्धांत ठरविला पाहिजे.

“सशक्त आणि पुष्कळ मुलें होऊन तीं सर्व प्रौढ द्रष्टे यावीं हा दुसरा हेतु. लग्नाच्या योगानें साधला पाहिजे, व याचा उपयोग समाजाचें अस्तित्व राहण्यास विशेष असल्यामुळे महत्त्वानेंही याला दुसरा नंबर देणें योग्य आहे. कोणी ह्मणतील कीं, संतति पुष्कळ असून पुनः ती सशक्तही असण्याची काय गरज आहे? कोणता तरी एक प्रकार असला ह्मणजे पुरे. हें प्रथमदर्शनीं खरें दिसतें; परंतु अनुभवावरून असें सिद्ध आहे कीं, कोणत्याही समाजांत आणि विशेषेकरून नवीन स्थापन झालेल्या समुदायांत त्यांतील मनुष्यांची केवळ संख्या जरी अनियंत्रित वाढत गेली तरी त्यांचा उत्कर्ष होत नाही, परंतु प्रसंगी त्यांचें अस्तित्व कायम राहण्याची देखील पंचाईत पडते, आणि उल-

ट लहान मुलांच्या मृत्यूंची संख्या वाढणें हेंच त्या समाजाच्या बचावाचें साधन होतें.

“ह्याप्रमाणें प्रथम समाजाचें हित साधलें पाहिजे; त्यानंतर मुलांचें; आणि त्याच्या खालोखालची महत्वाची गोष्ट आईबापांचें स्वतःचें हित होय; ह्मणून ज्या लक्षपद्धतीच्या योगानें बरील दोन्ही परिणाम चांगले घडून शिवाय लक्षकरणाच्या स्त्रीपुरुषांच्या शरीरास फारसा त्रास न पडतां तेही सुखाच्या आणि भरभराटीच्या स्थितींत असतात, ती लक्षपद्धति उत्तम होय.

“लक्षाचा चौथा आणि शेवटला परिणाम असा झाला पाहिजे कीं, लक्षकरणाच्या स्त्रीपुरुषांच्या वयाच्या उत्तरार्धांत त्यांच्या मुलांनीं आनंदानें त्यांची चांगली बरदास्त ठेवावी; व हालअपेष्टा न होतां त्यांचा तो काळ सुखांत जावा. ह्यापासून त्या मुलांसही एक प्रकारचा आनंद वाटत असतो, हें आपल्या पाहण्यांत आहेंच.

“हे सर्व नियम एकत्र करून पाहतां त्यांपासून आपणांस असा एक उपासिद्धांत ठरवितां येतो कीं, अमुक प्रकारची लक्षपद्धति सर्वांत उत्तम असें असणें ह्मणजे तिच्या योगानें समाजाचा आणि त्यांतील मुलें व तरुण पुरुष ह्या दोहोंचाही उत्कर्ष होणें; मुलें जन्मल्यापासून प्रौढ दशेत येतपर्यंतच्या अवकाशांतील त्यांच्या मरणाची संख्या फार कमी होणें; आणि त्यांस वाढविण्याच्या कामीं त्यांच्या आईबापांस फारच थोडा त्रास पडणें; हें त्या लक्षपद्धतीपासून साधलें पाहिजे. ह्या तिहीं गोष्टींचा मेळ तीन रीतींनीं होऊं शकतो. प्रथम मुलें होऊं लागण्यापूर्वी आयुष्याचा बराच भाग स्वतःच्या वृद्धीकडे लागला पाहिजे; दुसरें आतिशय मुलें होऊं नयेत, व जीं होतील त्यांस यथायोग्य काळजीनें आणि प्रेमानें वाढवावें; आणि तिसरें, फार बार्धक्य होईपर्यंत प्रजोत्पत्तीचा क्रम ठेऊं नये. ह्मणजे पुढें पुष्कळ दिवस सुखांत घालविण्यास सांपडतात.”

४४. “प्राणिवर्गांतील स्त्रीजातीच्या आणि नरजातीच्या अनियंत्रित शरीर-

स्पेन्सरमतें उत्तम वि-
बाह्यपद्धति व रानटी वि-
बाह्यपद्धति यांचें अंतर

संबंधाचा, आणि त्यांच्यांतील आईबाप आणि मु-
लांच्या नात्यांचा विचार केला असतां हल्लींची (यू-
रोपांतील) कुटुंबव्यवस्था जशी सर्वांत उत्तम अशी

ह्मटलें ह्मणजे बालमृत्यु, बालहत्या, लवकर स्त्री-पुरुषांचा समागम, काबाडकष्टामुळें व प्रजोत्पादनामुळें बायकांचें अल्पायुष्य, स्त्रीपुरुषांची कमी प्रीति व वृद्ध मातापितरांचे हाल हीं होत.

ठरते, त्याचप्रमाणें मनुष्याच्या रानटी स्थितीचा आणि सुधारलेल्या स्थितीचा विचार केला असता हीच व्यवस्था सर्वांत उत्तम ठरेल. रानटी लोकांत लहान मुलांच्या मृत्यूंची संख्या फारच मोठी असते असें आढळतें; थोडीबहुत तरी बालहत्यांची चाल त्यांच्यांत असतेच; व दुसऱ्याही कित्येक अडचणीं-

मुळें मुलांस अल्पवयांत मृत्यू फार येतात. किंबहुना हे सर्व प्रकार एकाच ठिकाणींही सुरू असतात. तसेंच ह्या निरुष्टावस्थेंतील लोकांत स्त्रीपुरुषांच्या समागमास अल्पवयांत आरंभ होऊं लागतो; अर्थात्च प्रजोत्पत्तीही लवकरच होऊं लागते; ह्यामुळें त्यांची शारीरिक स्थिति फार खराब होते. शिवाय विशेषेंकरून बायकांना अनेक प्रकारचे काबाडकष्ट करावे लागल्यामुळें प्रजोत्पत्ति व काबाडकष्ट ह्यांनीं त्यांची दुहेरी दुर्दशा होते. सुधारलेल्या लोकांत स्त्रीपुरुषांस परस्पर प्रेमसुख प्राप्त होतें तितकें त्यांस होत नाहीं; व थोडेंबहुत होतें तें अल्पकाळपर्यंत मात्र टिकतें. शेवटीं मुलांना वाढवून तीं मोठीं झाल्यावर मग जें वृद्ध मातापितरांस सुख होणार तोंवर हीं क्षीण झालेलीं आईबापें बहुतकरून मरणाच्या पंथांत असतात, किंवा कोणी तरी त्यांस मारून टाकतात, अथवा त्यांचीं पोरें त्यांस सोडून देऊन विचारीतनाशीं होतात, ह्मणून त्यांची प्रकृति क्षीण होऊन त्यांत दुसरा कांहीं रोग होऊन व योग्य बरदास्त न राहिल्यामुळें हाल होऊन ते मरतात. ह्या एकंदर विचारांवरून असें दिसतें कीं हल्लींचे [यूरोपांतील] कुटुंबविषयक जे नियम आपण पाळितों ते नीतिदृष्ट्या सर्वोत्कृष्ट आहेत, इतकेंच नाहीं, परंतु शिवाय शारीरिक शास्त्रदृष्ट्या आणि समाजशास्त्रदृष्ट्याही ते उत्तम आहेत असें ह्मटलें पाहिजे. ”

येथें येवढें सुचविणें योग्य आहे कीं अमेरिकेंत व यूरोपांतील देशांत जे लज्जतबंधांत फेरफार होऊं पाहिजे आहेत व धर्मबंधन नाहींत होऊन केवळ कराराचें स्वरूप लक्षास येण्याचा संभव दिसत आहे, ही स्थिति प्रशंसनीय नाहीं व ती स्पेन्सर यांस पसंत आहे असें समजूं नये. बरील उताऱ्यांतील ‘हल्लींचे नियम’ हे शब्द या नवीन होऊं पाहणाऱ्या स्थितीस लक्षून नाहींत.

४५. हे भयंकर गृहस्थितिवर्णन आपल्या लोकांस किती अक्षरशः लागू

पडते ! मातापितरांचा आणि अपत्यांचा मात्र संबंध

आपल्या देशास हे वर्णन अक्षरशः लागते. आपल्या लोकांस स्त्रियांचे स्थितीची कीव आली पाहिजे.

आपल्या लोकांत निर्दयतेचा नाही. बाकी बरील

निरुष्टावस्थेतील गृहस्थितीचे वर्णन अक्षरशः लागू

पडेल. आपल्या समाजस्थितीचे पूर्ण बिंब आपल्या

विचारदर्पणांत न्याहाळून पहा, आणि ज्या पुरातन

सुधारणेविषयी आपण गर्व मानितो ती सुधारणा आपल्यांत असूनही हा आप-

ला समज अद्याप केवळ रानटी स्थितीतच आहे किंवा नाही, ह्याचा निर्णय

करा. ज्यांत बालवध मधून मधून होतच आहेत ; स्त्रियांचे आयुष्य काबाड

कष्ट व अल्पवयांत प्रजाजनन यामुळे अगदीं अल्प झाले आहे ; लहान मु-

लांच्या मृत्यूंची संख्या फारच मोठी आहे ; स्त्रीपुरुषांचा प्रेमसंबंध ह्याणजे केवळ

एकमेकांविषयी समाधानवृत्ति असणे इतकाच ज्यांत मानितात; असा हा समाज

केवळ रानटी स्थितीतच नाही काय ? बालवध हा एक नियम गुन्हा आहे ;

परंतु तो देखील तुमच्या लोकमताच्या जोरावर बंद झाला नसून सरकारच्या द-

याळू प्रयत्नांनी कमी झाला आहे. पण ह्या कोमल अनुकंपनीय स्त्रियांची आपणा-

स कीव येत नाही, व सरकारही त्यांच्याविषयी दयाळू होऊन काहीं करू शकत

नाहीं. लोकहो, ह्या स्त्रियांच्या दुर्दशेची तुम्हांस कीव येऊं या; त्यांचे बा-

लपण तुमच्या चालीरीतींनीं अगदीं संपुष्टांत आले आहे त्याजबद्दल तुम्हांस

वाईट वाटूं या ; त्यांचे तारुण्य नवरे अगदीं क्षणिक व रोगपीडित करून टा-

कीत आहेत त्याजबद्दल तुम्हांस दयेचा पाक्षर फुटूं या ; व पंचविसाव्या वर्षीच

अगदीं वार्धक्यस्थितींत आलेली, व मृत्युकुपाच्या अगदीं कांठावर येऊन ठेप-

लेली ही जी तुमची कुलस्त्री, तिजबद्दल तुमचे हृदयांत सलज्ज स्नेह उत्पन्न

होऊं या. माझी पूर्ण खातरी आहे की, आमच्या समाजातील दयार्द्र व समंजस

मातापितरें लवकरच हा आपल्या समाजाचा दुर्लोकिक व दुःस्स्थिति नाहीशी

करून टाकतील; आपल्या स्त्रियांची स्थिति वाईट आहे हे ते कबूल करतील ;

आणि त्याजबद्दल सुधारणा करण्याचे उपाय हल्लींच्या समाजशास्त्रांत आधारभूत

मानलेल्या स्पेन्सर साहेबांनीं दर्शविलेल्या दिशेनें अमलांत आणण्याचा उद्योग

करतील. कदाचित् जितकी कल्पना वाटते, किंवा सप्रमाण दाखवितां येईल तितकी वाईट दशा आपल्या समाजाची नाही असें जरी मानिलें तरी इतकें निर्विवाद आहे कीं समाजशास्त्रदृष्ट्या आपली विवाहपद्धति चांगली नाही ; आणि निदान ती स्थिति तरी सुधारण्यास आपणांस प्रयत्न केले पाहिजेत व या प्रयत्नांची मुख्य दिशा स्त्रीपुरुषांचा प्रौढ वयांत समागम होणे हीच आहे हें आपण पूर्ण लक्षांत बागविलें पाहिजे.

सारांश.

स्त्रीपुरुषसमागम हा सर्व प्राणिमात्रांस साधारण आहे, व लभसंस्था पशूंत नाही तशीच अगदीं रानटी स्थितींतल्या मनुष्यांत नव्हती. यावरून लभ ह्मणजे संभोगाचें नियमन हें कांहीं कारणावरून उत्पन्न झालें असावे हें निर्विवाद आहे. आतां हा निर्विवाद कसा उत्पन्न झाला व लभाच्या चाली कसकशा बदलत गेल्या हें या लेखांत वर्णिलें आहे. तसेंच लभाचे समाज-शास्त्रदृष्ट्या हेतु काय व ते आपल्या चालीमुळे कितपत साधतात हेंही दाखविलें आहे.

लभसंस्था उत्पन्न होण्याचीं कारणें दंतकथांतून सांपडतात. श्वेतकेतू व दीर्घतम्याच्या गोष्टी भारतांत दिल्या आहेत त्यांवरून वृद्धपर्णी व लहानपर्णी पुरुषांस सोडून बायका (किंवा उलट) जात असत. या अडचणीमुळे लभाची मर्यादा या ऋषींनीं बांधून दिली आहे. पुष्कळ अंशीं स्पेन्सरच्या सिद्धांता-

शीं या दंतकथांचा मेळ आहे. तो सिद्धांत असा आहे. मनुष्यप्राण्याचे समाज नेहमी आपसांत लढत असतात. ते जर एकमेकांस साजून न टाकतील तरच मनुष्यकोटि जगांत कायम राहील; ह्मणून प्रत्येक समाज बळकट झाला पाहिजे. बळकटी ही दोन गोष्टी, एकी व अधिक संख्या यांपासून आहे. लग्नामुळे एकी वाढते, पितापुत्रांचे नाते निश्चिंत होतें, कुटुंब, एकजाति, जात्यभिमान व पूर्वजभक्ति उत्पन्न होतात. तसेंच अनियमित व्यवहारापेक्षां लग्नपद्धतीपासून पुष्कळ प्रजा होते हें प्रसिद्ध आहे. याप्रमाणें लग्नपद्धति प्रचारांत लढाईच्या संवयीमुळे आली, व ज्या समाजांत आली त्यांनीं इतरांस नाहीसे करून टाकिलें.

कांहीं शास्त्रकार ह्मणतात कीं प्रथम अनियमित व्यवहार ह्मणजे सामाजिक मिळकत समजत असत, व नंतर लग्न ह्मणजे विशिष्ट मिळकत; परंतु हें मत निराधार आहे. पशू ही सासणी मिळकत, मत्स्य व सण्याची जागा वगैरे समजतात. तसेंच सामाजिक मिळकत ही कठीण कल्पना रानटी लोकांची संभवत नाही. असो; लढाईमुळे लग्न प्रचारांत आली व लढाऊ लोकांनीं इतर लोक जिंकून पृथ्वी व्यापिली, यामुळे इतिहासप्रसिद्ध सर्व लोकांत प्रथम बायका पकडून आणणें भुषण समजत; ह्मणून बायका ह्मणजे मिळकत. असा समज दृढ झाला. लग्नामुळे कुटुंबे झालीं, व लवकरच कुटुंबाधिपतीस अनियंत्रित अधिकार प्राप्त झाला; यामुळेही हा समज वाढला लढाऊ लोकांत गुलामगिरी उत्पन्न झाली. मग बायकांस गुलामाप्रमाणें समजत यांत आश्चर्य नाही. रोमन लोकांत बापाचा पूर्ण अधिकार मुलीवर असे, व कायद्यानें (द्वादश फलकांत) असे ठरविलें होतें कीं याचा अधिकार बायकीवर आपल्या मुलीप्रमाणें आहे. असो. बहुतेक लोकांच्या हल्लींच्या चालीवरून ही समज अव्याप आहे असें दिसतें; समाजमतही असेंच आहे; ह्मणजे जी स्त्री नवव्याच्या पूर्ण अंकित असेल ती चांगली; पण स्त्रीच्या अंकित जो पुरुष असेल तो निंद्य मानतात. बायका ह्मणजे मिळकत असें समजून पूर्वी पुष्कळ लोकांत त्यांस गाहाण, फरोखत, भाड्यानें देत असत. कांहीं लढाऊ लोकांत जातिशुद्धत्वाविषयी कटाक्ष असे, कांहींत सदृढ प्रजेकडे लक्ष असे; यामुळे

लगाच्या चालीत वय व जात यांविषयी नियम पडले. पण बहुतेक लोकांत विशेष नियम नव्हते.

जेव्हा मोठमोठालीं राष्ट्रे बनून शांतता कायम झाली, लढाया कमी झाल्या, तेव्हा स्त्रियांविषयी प्रीति, पातिव्रत्य इत्यादि मनोविकार उत्पन्न झाले. रानटी लोकांस हे विकार नसतात याचें उदाहरण नीग्रो लोक आहेत. त्यांच्या भाषेत वरील विकारांस शब्दच नाहीत. होमरच्या वेळेसही हे विकार फारसे प्रचल नव्हते. इलियडमध्ये याचें वर्णन फारसें नाही. असो. याच विकारांचा विकास शिव्हलरीच्या रूपानें फार झाला व त्याचा अंमल अद्यापिही पाश्चात्य देशांत आहे. या विकारांमुळे लग्नाच्या चालींत मोठा फरक हा पडला कीं स्त्रियांना स्वयंवराचा अधिकार प्राप्त झाला. तसेंच एकपत्नीनियमही अमलांत आला. पाश्चात्य देशांत हे दोन्ही परिणाम अजून पूर्ण आहेत, व अत्यंत प्रीति व एकनिष्ठेचीं उदाहरणें तिकडे पुष्कळ सांपडतात. आपल्यांतही पूर्वी स्वयंकर व एकपत्नीत्व होतें. रामचंद्र व सीता यांचें अद्वितीय चरित्र याची साक्ष देतें व असलें मोहक चरित्र कधीही बनविता येणार नाही; परंतु ते दिवस फार दूर गेले. बालविवाहाच्या चालीमुळे आपल्यास त्या प्रीतीची कल्पना करता येत नाही.

स्त्रियांस स्वतंत्रता प्राप्त झाल्यामुळे रोमन राष्ट्रांत अनीति फार पसरली; यामुळे ख्रिस्ती धर्माचा मोठा कटाक्ष नीति सुधारण्याकडे होता; ह्मणून विवाहाचे बाबतींत ख्रिस्ती धर्मानें आपला पूर्ण अंमल बसविला. जू लोकांच्या चालीवरून लग्नाचा संस्कार घेतला व लग्नाचे अनेक नियम केले. व्यभिचार व सापिण्ड लप्ते अगदीं बंद केलीं. याप्रमाणें पाश्चात्य देशांत लग्न ह्मणजे धर्मविधि बनून गेला तो अद्यापिही आहे. धर्मसंस्काराचाचून झालेलें लग्न कायदेशीर समजत नाहीत. हिंदुस्थानाचा इतिहास उपलब्ध आहे तेव्हांपासून लग्न ह्मणजे संस्कार आहे. सर्व धर्मांची प्रवृत्ति सामाजिक विषयांतही नियम घालण्याची आहे. यामुळे स्त्रियांचें स्वातंत्र्य, स्वयंवरादि कमी होऊन बालविवाह, विधवासंन्यास इत्यादि अमलांत आले, परंतु वैवाहिक नीति हिंदुलोकांची फारच उत्तम राहिली हें इतिहासप्रसिद्ध आहे.

अलीकडे पाश्चात्य देशांत व अमेरिकन स्त्रियांना पूर्ण स्वतंत्रता आली आहे. अविवाहित राहण्याचा त्यांस अधिकार आहे. मिळकतीचा वारसा त्यांस पुरुषांप्रमाणे मिळतो व उपभोगही घेता येतो. विया व कला यांत त्या पुरुषांची बरोबरी करीत आहेत. लढाईतही करू शकतील. यामुळे काहीं अभिमाना लोकांस असे वाटते की लग्न ह्याजणे केवळ करार ठरला पाहिजे. हल्लीं कोणत्याही देशांत लग्न ह्याजणे करार नाहीत हे लक्षांत ठेविलें पाहिजे ह्याजणे पतिपत्नीचीं कर्तव्ये कायद्यानें ठरविलीं आहेत व हा संबंध पाहिजे तेव्हां तोडता येत नाही. करारांत कर्तव्ये पाहिजे तीं ठरविता येतात व तो तोडल्यास नुकसान मात्र द्यावें लागतें. असो. हा लग्नाचा कल प्रशंसनीय नाही; कारण यापासून संततीचें फार नुकसान आहे.

याप्रमाणें लग्नाच्या संक्रमणेतिहासांत चार पायऱ्या आहेत. प्रथम बायकांस मिळकत समजत. नंतर त्यांस (१) स्वतंत्रता पुष्कळ मिळून मुख्य (२) स्वयंवर व एकपत्नीत्वाचा हक्क मिळाला. नंतर स्त्रीपुरुषांचा संबंध ह्याजणे एक धर्म-संस्कार झाला. अगदीं अलीकडे लग्न ह्याजणे (३) करार होऊं पाहत आहे. आतां (४) लग्नाचे हेतु सामाजिक दृष्ट्या काय आहेत व ते कसे साधतात हे पाहिलें पाहिजे. हे विवेचन करतांना खेन्डरचा साध्यंत उतारा घेतला आहे.

१. लग्नाचा पहिला हेतु समाजाचा फायदा. तो कोणता हे प्रथमारंभी सांगितलें आहे. एकी व संख्यावृद्धि. आतां लग्नाच्या रीति अनेक आहेत. त्यांत एकपत्नीविवाहामुळे एकी फार चांगली साधते. रजपूत व मुसलमानी इतिहासाकडे पाहिलें तर सावत्र भावांच्या लढायांमुळे फार नुकसान झालें असें दिसून येईल. आपल्या लोकांत श्रीमंत व राजे यांखेरीज बहुतकरून अनेक बायका करीत नाहींत; परंतु राजे लोकांच्याच लग्नापासून फार नुकसान आहे. ज्या द्वितीय विवाहाच्या शर्ती आपल्या धर्मांत लिहिल्या आहेत त्या फार हट्ट आहेत. त्या पाळल्या मात्र पाहिजेत.

२. लग्नाचा दुसरा हेतु मुलें सशक्त व पुष्कळ उत्पन्न व्हावीं. पुष्कळ लोकांची नजर लग्नांत लग्न करणाऱ्यांच्या हिताकडे मात्र असते; परंतु ही मोठी चूक आहे, व संततीच्या हिताकडे लक्ष न दिलें व लग्नापासून संतति बळकट न

निपजली तर पिढ्यानुपिढ्या तो समाज अशक्त होऊन इतर समाज त्यास जिंकून टाकतील. निरनिराळ्या लमपद्धतींत संततीचें हित निरनिराळ्या तऱ्हेनें साधतें. हिंदुलोकांच्या बालविवाहादि चालींपासून संतति अशक्त होते त्याचें स्पर्ष्टीकरण पृथक् होईल. संतति दृढ व पुष्कळ व्हावी याचें मुख्य साधन स्पेन्सर-मते स्त्रीपुरुषांची वाढ पूर्ण होऊन नंतर प्रजाजनन व्हावें हें आहे

३. तिसरा हेतु लभ करणाराचें हित. याचें साधन स्त्रीपुरुषांची पूर्ण वाढ होऊन प्रजाजनन व्हावें, तसेंच वृद्धपणीं न व्हावें इत्यादि आहे.

निरुष्ट स्थितीतील लमपद्धतीचें लक्षण स्पेन्सरनें असें दिलें आहे: बालमृत्यु-संख्या फार असते. बालहत्याही सुरू असते. लवकर रजोदर्शन होऊन अल्प-वयांत प्रजाजननास आरंभ होतो. बायकांच्या काबाडकष्टांमुळे व प्रजाजनना-मुळे लवकर मृत्यु होतो. नवराबायकोची प्रीति चांगली असत नाही. वृद्ध माता-पितरांची जोपासना मुळें ठेवीत नाहीत. आपल्या गृहस्थितीकडे लक्ष दिलें तर मातापितरांच्या व मुलांच्या संबंधाव्यतिरिक्त बाकी वरील वर्णन अक्षरशः आपल्यास लागू होईल, म्हणून हिंदु लोकांस हेंच उचित आहे की त्यांनीं आपली गृहस्थिति सुधारली पाहिजे व स्पेन्सर हल्लींचा महान समाजशास्त्रवेत्ता याच्या सिद्धांताप्रमाणें स्त्रीपुरुषांची पूर्ण वाढ झाल्यानंतर स्त्रीपुरुषसमागम व्हावा हेंच सुधारणेचें मुख्य तत्त्व आहे.